

Τίτλος πρωτοτύπου: *Le monde des villes au XIXe siècle*
© Hachette, Paris, 1991

JEAN-LUC PINOL

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ

μετάφραση:
Ιωάννα Δουράμπεη-Έφη Κάννερ

επιστημονική επιμέλεια:
Ευγενία Μπουρνόβα

© Για την ελληνική γλώσσα:
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ – Λουκάς Ρινόπουλος (2000)
Μασσαλίας 20α, 106 80 Αθήνα, τηλ.: 36 41 260, 36 45 057

ISBN 960-348-095-9

ΠΛΕΘΡΟΝ

2.

Εικόνες της πόλης

Οι πόλεις εξάπτουν την κοινωνική φαντασία σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Για ορισμένους είναι τερατώδεις: στους κόλπους τους πολλαπλασιάζονται οι ασθένειες και οι επιδημίες, αυξάνονται οι ηθικές διαστροφές, και οι κοινωνικές ταραχές απειλούν να εκραγούν. Για άλλους, κάποτε μάλιστα για τα ίδια πρόσωπα, —γιατί ο αστικός νέος κόσμος γοητεύει και συγχρόνως τρομάζει— αντιπροσωπεύει την ελπίδα για έναν πιο πολιτισμένο κόσμο. Λαφρῶς όπως οι ρυθμοί ανάπτυξης δεν ήταν παντού οι ίδιοι, με τον ίδιο τρόπο η αντίληψη για την πόλη δεν είναι παντού η ίδια, στις ΗΠΑ και τη Γερμανική Αυτοκρατορία, μάλιστα, εκδηλώνονται οι πλέον ακραίες, αισιόδοξες και απαισιόδοξες, αντιλήψεις.

Η πόλη είναι μια πραγματικότητα αλλά συγχρόνως μετέχει στις κοινωνικές φαντασιώσεις. Επειδή οι απλοί άνθρωποι μένουν συνήθως σιωπηλοί ή οι φωνές τους δεν ακούγονται γιατί καλύπτονται από άλλες πιο δυνατές, είναι δύσκολο να γνωρίζουμε πώς οι κάτοικοι των πόλεων αντιλαμβάνονται τους χώρους στους οποίους ζουν ή πώς οι κάτοικοι της υπαίθρου διαμορφώνουν τις φαντασιώσεις τους για τη λειτουργία της αστικής κοινωνίας. Οι κοινωνικοί παρατηρητές συνήθως μακρηγορούν περισσότερο: γιατροί, δημοσιογράφοι, στατιστικολόγοι, άνθρωποι των γραμμάτων, πολιτικοί ή φιλόσοφοι πραγματεύονται την πόλη και την αστική κοινωνία. Το βλέμμα τους δεν είναι ουδέτερο.

Η πόλη βρίσκεται στο επίκεντρο των διενέξεων του 19ου αιώνα και η έκρηξη του φαινομένου της αστικής ανάπτυξης επιστρατεύει κάθε είδους επιχειρηματολογία, επικριτική ή επαινετική. Τροφοδοτεί κάθε είδους όνειρα αλλά και κάθε είδους εφιάλτες. Ουτοπίες, ενθουσιασμοί, προκαταλήψεις συνόδευσαν την αστικοποίηση, η οποία προκάλεσε μian ανασύνθεση των κέντρων εξουσίας, των κοινωνικών ιεραρχιών, των τρόπων διαβίωσης, των σχέσεων ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες. Αυτό εξηγεί την έλξη που ασκεί η αστική Αγγλία στους Γάλλους και τους Γερμανούς το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα. Φουριεριστές ή σαινσιμονιστές ουτοπιστές, φιλόσοφοι, μεταρρυθμιστές κάθε είδους, υγιεινολόγοι, πραγματοποίησαν το προσκύνημα σ' αυτήν τη Μέκκα ενός καινοτόμου, νέου κόσμου, τον οποίο κατήγγειλαν ή επιθυμούσαν διακαώς. Όλοι πάντως συμφωνούσαν ότι η πρόωγη εμφάνιση του φαινομένου της αστικοποίησης πέραν

της Μάγχης προεικόνιζε ένα άμεσο μέλλον, του οποίου διακρίνονταν ήδη τα πρώτα σπέρματα στην ηπειρωτική Ευρώπη. Ήδη ο Stendhal θεωρούσε την Αγγλία ως τον καθρέφτη του μέλλοντος.

Ένας πολύ καλός οδηγός για να μη χαθεί κανείς μέσα σ' αυτόν το λαβύρινθο εικόνων, προκαταλήψεων, στατιστικών και μονογραφιών είναι η εργασία του Andrew Lees με τίτλο *Cities perceived. Urban Society in European and American Thought, 1820-1940*. Ο συγγραφέας συγκέντρωσε ένα τεράστιο σώμα περισσότερων από χίλιους τίτλους έργων γερμανών, βρετανών, αμερικανών και γάλλων παρατηρητών. Η αναδίφηση των κειμένων των συγχρόνων επιτρέπει να καταδειχθούν όλες οι αποχρώσεις στις αντιλήψεις για την πόλη την εποχή της έκρηξης της αστικοποίησης. Ο παρατηρητής μιας τέτοιας εξέλιξης αναπόφευκτα την αντιμετωπίζει με αντικρουόμενα αισθήματα, με πολυσύνθετο τρόπο. Ακόμη και οι πλέον αντίθετοι στην αστικοποίηση είναι δυνατόν να γοητεύονται από το αντικείμενο της απέχθειάς τους. Αρχεί να θυμηθούμε κάποιους στίχους του Baudelaire στα Άνθη του κακού και στη Μελαγχολία του Παρισιού:

*Dans les plis sinistres des vieilles capitales,
Où tout, même l'horreur, tourne aux enchantements [...]*

Η ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ

Φόβος και έλξη για τις αγγλικές πόλεις

Η Αγγλία είναι αδιαμφισβήτητα το λίκνο της πρώτης αστικοποίησης και η εικόνα που εμφανίζουν οι πρώτες βιομηχανικές πόλεις συνδέεται άρρηκτα με τον απόλυτα καινοφανή χαρακτήρα τους. Όταν η αστικοποίηση αρχίζει να εμφανίζεται στην ηπειρωτική Ευρώπη, οι παρατηρητές που περιγράφουν το φαινόμενο έχουν ήδη επισκεφθεί τις αγγλικές πόλεις ή έχουν διαβάσει άρθρα ή μελέτες που διαμόρφωσαν τις αντιλήψεις τους για την πόλη. Στην Αγγλία δεν συμβαίνει κάτι ανάλογο. Η ριζοσπαστική αντίθεση στο φαινόμενο της αστικοποίησης χαρακτηρίζει ανθρώπους που διατηρούν τη νοσταλγία της αγροτικής Αγγλίας των νεανικών τους χρόνων. Σ' αυτούς ανήκει ένας από τους σφοδρότερους επικριτές της νέας αστικής κοινωνίας, ο δημοσιογράφος William Cobbett, ο οποίος προβάλλει την αντίθεση ανάμεσα στους ρωμαλέους αγροτικούς πληθυσμούς και τους αστικούς πληθυσμούς που μαστιζονται από τις ασθένειες. Ο Cobbett, παιδί ταπεινής αγροτικής οικογένειας, γεννήθηκε το 1762 και στα τέλη του 18ου αιώνα έζησε σε αμερικανικές πόλεις όπως η Φιλαδέλφεια ή η Νέα

Υόρκη, που τότε ήταν πληθυσμιακά μικρότερες από το Μάντσεστερ ή το Λίβερπουλ. Όταν επιστρέφει, αδυνατεί να κατανοήσει το κίνημα της αστυφιλίας που είχε ιδιαίτερα επιταχυνθεί κατά τη διάρκεια της παραμονής του στις ΗΠΑ. Θεωρεί το Λονδίνο ως *the great wen* (το μεγάλο απόστημα). Μαχητικός ριζοσπάστης, υπερασπιστής του βιομηχανικού εργατικού πληθυσμού, περιγράφοντας στις αρχές της δεκαετίας του 1820 τις νέες συνοικίες των πόλεων, δεν σταματά να καταγγέλλει «αυτά τα πυώδη αποστήματα, αυτές τις βδελυρές κύστες που γεννά η διαφθορά και οι οποίες γεννούν το έγκλημα, την αθλιότητα και τη δουλεία».

Γιατροί και υγιεινολόγοι. Στους πρώτους παρατηρητές των βρετανικών πόλεων συγκαταλέγονται πολλοί γιατροί. Μέλημά τους είναι να προβάλλουν, χρησιμοποιώντας ως εργαλεία τις στατιστικές, που θεωρούνται ότι είναι ακριβείς, τον φυσικό εκφυλισμό του αστικού πληθυσμού. Χάρη στην επιρροή του C. Turner Thackeray στο Ληντς και, ακόμη περισσότερο, του James Phillips Kay στο Μάντσεστερ, δημιουργούνται στις κυριότερες πόλεις, ήδη από τη δεκαετία του 1830, τοπικές εταιρείες ιατρικών στατιστικών. Έτσι, το ενδιαφέρον για την καταμέτρηση, τη συλλογή στατιστικών, πρωτοεμφανίζεται σε τοπικό επίπεδο. Η βούληση λοιπόν για εκκαθάριση και διόρθωση των κρατικών στατιστικών είναι επακόλουθο της ανάπτυξης της τοπικής στατιστικής έρευνας. Στη Γαλλία, αντίθετα, η βούληση για στατιστική γνώση πρωτοεμφανίζεται στην κορυφή της κρατικής ιεραρχίας και κατόπιν εκδηλώνεται το ενδιαφέρον των δήμων: οι στατιστικές εκδόσεις των γαλλικών πόλεων είναι σπανιότερες και λιγότερο συστηματικές από εκείνες άλλων δυτικών χωρών.

Από το 1837, το Γενικό Ληξιαρχείο παραλαμβάνει δηλώσεις γεννήσεων, γάμων και θανάτων. Στον τομέα αυτόν σημαντική δράση ανέπτυξε ένας γιατρός, ο William Farr, ο οποίος επί τρεις δεκαετίες δεν σταματά να υπογραμμίζει τις σχέσεις ανάμεσα στην πυκνότητα του πληθυσμού και τη θνησιμότητα. Αδιαμφισβήτητα, όμως, ο πρώτος που έδωσε έμφαση στα προβλήματα υγιεινής που προκαλεί η συγκρότηση των μεγαλουπόλεων ήταν ο Edwin Chadwick (1800-1890). Δικηγόρος, πρώην βοηθός του Jeremy Bentham, διαδραμάτισε αποφασιστικό ρόλο στη θέσπιση του New Poor Law το 1834, ο οποίος σήμανε την κατάργηση της παροχής βοήθειας κατ' οίκον και την εγκαθίδρυση των Workhouses. Στα τέλη της δεκαετίας του 1830, ο Chadwick άρχισε μεγάλη έρευνα σχετικά με τις συνθήκες υγιεινής στη διαβίωση των αστικών πληθυσμών, το γενικό πόρισμα της οποίας δημοσιεύθηκε το 1842. Δεν αρκέστηκε στην περιορισμένη, εμπιστευτικού χαρακτήρα, διανομή που επεφύλασσε σε αυτού του είδους τις δημοσιεύσεις η Βουλή των Λόρδων αλλά φρόντισε να εξασφαλίσει τη διάδοση του φυλλαδίου του —ανάμεσα σε 10.000 και 100.000 αντίτυπα, σύμφωνα με τον Andrew Lees. Η εργασία του αναφέρθηκε ή σχολιάστηκε σε πολλές εφημερίδες και ειδικά πε-

ριοδικά. Η έκθεσή του, όπως έλεγε ο ίδιος, έπρεπε να χρησιμεύσει ως όπλο στον αγώνα για τη μεταβολή των συνθηκών ζωής στις πόλεις. Προκειμένου να επιτύχει αυτόν τον σκοπό, δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει δραματικές, βίαιες εικόνες:

Λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι οι θάνατοι που προκαλούνται μέσα σε ένα χρόνο στην Αγγλία και την Ουαλία από επιδημίες, ενδημικές ασθένειες, μολυσματικές νόσους, μεταξύ άλλων τον πυρετό, τον τύφο, τη σкарлатίνα ανέρχονται σε 56.461, οι περισσότεροι από τους οποίους θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί, μπορούμε να πούμε ότι τα αποτελέσματα αυτά αντιστοιχούν στην ολική εξολόθρευση, κάθε χρόνο, του πληθυσμού της κομητείας του Γουέστμάρλαντ [...] ή της κομητείας του Χάντινγκτονσερ [...]. Κάθε χρόνο ο τύφος αποδεκατίζει στην Αγγλία και την Ουαλία διπλάσιο αριθμό θυμάτων από τις απώλειες που υπέστησαν τα συμμαχικά στρατεύματα στη μάχη του Βατερλό (Lears, 23).

Κατά τον Chadwick, τα αίτια αυτής της μεγάλης θνησιμότητας ήταν προφανή: Ο συνωστισμός των ενοίκων στις κατοικίες, η απουσία ή το ελαττωματικό σύστημα απογέτευσης και ο ανεπαρκής χαρακτήρας της υδροδότησης. Πρότεινε τέσσερις λύσεις, οι οποίες, σε αντίθεση με τις προηγούμενες ιατρικές τοπικές μονογραφίες, εκφράζουν μιαν αυστηρά τεχνική αντίληψη για το περιβάλλον: Πλακόστρωση των οδών, κατασκευή κλειστών οχετών, εξαερισμός των κατοικιών και υδροδότηση. Παράλληλα, συγκροτήθηκαν κοινοβουλευτικές επιτροπές και μια ένωση για την υγιεινή των πόλεων με την επωνυμία Health of Towns Association. Οι προσπάθειες αυτές ολοκληρώθηκαν με την ψήφιση του πρώτου νόμου περί δημόσιας υγείας, γνωστού ως Public Health Act, το 1848.

Ηθικές και αισθητικές ανησυχίες. Οι ανησυχίες για την υγιεινή συχνά συνδέονται άρρηκτα με τους ηθικούς φόβους. Οι φόβοι αυτοί εμφανίζονται λίγο αργότερα από τους ιατρικούς προβληματισμούς, είναι όμως αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, με τη σειρά τους, οι ανησυχίες αυτές καταλήγουν επίσης στη συλλογή ειδικών στατιστικών, οι οποίες άλλωστε έρχονται να ενισχύσουν τον αρχικό τρόπο. Γενικότερα, οι κληρικοί της Αγγλικανικής Εκκλησίας πρωταγωνιστούν στη διάδοση της ηθικής καταδίκης της αστικής ζωής. Αφενός, ο αριθμός των ναών τους ήταν μικρός και δεν επαρκούσε για να υποδεχθεί τον αυξανόμενο αριθμό των μεταναστών, κυρίως όμως αισθάνονταν να απειλούνται από τον ανταγωνισμό των αποσχισμένων Εκκλησιών. Ο συντηρητισμός των αγγλικανών παστόρων, ο οποίος δοκιμάστηκε σκληρά από τις εκστρατείες των Χαρτιστών της δεκαετίας του 1840, θεώρησε τη δημοσίευση της θρησκευτικής απογραφής του 1851 ως πραγματική πρόκληση. Σε 36 πόλεις, στις οποίες περιλαμβάνονταν το Λονδίνο, το Λίβερπουλ, το Μάντσεστερ, το Μπέρμιγχαμ, το Ληντς και όλα τα κλωστούφαντουργικά κέντρα της βόρειας Αγγλίας, λιγότερο από το 50% των κατοίκων ασκούσε τα θρησκευτικά του καθήκοντα. Μολονότι ο τρόπος υπολογισμού

ήταν ευνοϊκότερος για την επίσημη Εκκλησία απ' ό,τι για τις αποσχισμένες Εκκλησίες —οι πρωινές λειτουργίες καταγράφονταν καλύτερα από τις απογευματινές, συνηθέστερες στις αποσχισμένες—, οι μη επίσημες Εκκλησίες είχαν μεγαλύτερη επιρροή. Έτσι, στο Μάντσεστερ μόνο το ένα τρίτο του πληθυσμού εκκλησιαζόταν αλλά το 42% των εκκλησιαζομένων ανήκαν στις αποσχισμένες Εκκλησίες και το 23% στην Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, απόδειξη της σημαντικής παρουσίας των ιρλανδών μεταναστών. Στο Λίβερπουλ, το ποσοστό ήταν κάπως υψηλότερο αλλά οι Ρωμαιοκαθολικοί, κι εδώ Ιρλανδοί, ήταν περίπου ισάριθμοι με τους Αγγλικανούς (Dennis, 30-31).

Το 1844, ο James Shergold Boone εξέδωσε ένα κήρυγμα που είχε εκφωνήσει στο ποίμνιό του, στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη στη συνοικία του Πάντινγκτον, στα βόρεια του Χάυντ Παρκ στο Λονδίνο:

Αυτή καλωστή η επέκταση των οικοδομημάτων, η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ανθρώπων σε έναν μόνο τόπο —και με δεδομένο ότι η ανθρώπινη φύση είναι αυτή που είναι— είναι αναπόφευκτο να προκαλεί μόνωση από την ανηθικότητα [...] Οι πόλεις είναι θέατρα της ανθρωπίνης φιλοδοξίας, της απληστίας και της ηδονής. Από τη μία, οι ορέξεις, τα πάθη, οι σαρκικοί πειρασμοί ανθούν φυσιολογικά, με μικρό και ακατάσχετο τρόπο και είναι αναρίθμητες πλέον οι κοινωνικές πληγές που οπουδήποτε αλλού θα έφθιναν αλλά που εδώ ακμάζουν. Από τη μία, οι περιορισμοί και οι καταναγκασμοί είναι ανίσχυροι ή ακίβη και ανύπαρκοι [...]. Στις πόλεις υπάρχει αμοιβαία επίδραση ανάμεσα στις κοινωνικές πληγές: εξωτερικές δυνάμεις και εσωτερικοί πειρασμοί αλληλοσυνδυάζονται για να διαφθείρουν, να μιάνουν, να δηλητηριάσουν την προσωπικότητα και, αφού ερεθίσουν και διαστρέψουν τη διάνοια, δημιουργούν αυτή την άνομη επιπονητικότητα... η οποία οδηγεί τους φορείς της στην αμαρτία και στην τύφλωση (Lears, 30).

Η επιχειρηματολογία αυτή θα επαναληφθεί άπειρες φορές στην Αγγλία αλλά και σε άλλες χώρες. Καταλύτης των διαστροφών, η πόλη αδυνατεί να αναγκάσει την εξάπλωση του κακού και η Εκκλησία είναι ο μόνος αρκετά στέρεος θεσμός, ικανός να καταπολεμήσει τη διάδοση της ανηθικότητας.

Οι ηθικές αυτές ανησυχίες εκφράζονται επίσης, αν και με διαφορετικούς τόνους, από συγγραφείς όπως ο Thomas Carlyle ή ο Charles Dickens. Το Λονδίνο, η πόλη-τέρας, ασκεί στον Dickens γοητεία και απέχθεια ταυτόχρονα. Ο μυστηριώδης και διεσθαρμένος αυτός λαβύρινθος τον απασχόλησε πολύ περισσότερο απ' ό,τι οι πιο πρόσφατα δημιουργημένες βιομηχανικές πόλεις. Όμως, στο έργο του *Δύσκολα Χρόνια* (1854) υπάρχει η περίφημη περιγραφή της *Coketown* (βλ. Τεκμηρίωση, στο τέλος του κεφαλαίου), στην οποία επανέρχεται όλο το γοτθικό χαρακτήρα φανταστικό στοιχείο, όπως άλλωστε και στα χαρακτηριστικά του Gustave Doré, εμπνευσμένα από το βικτωριανό Λονδίνο. Ασφαλώς όμως στην Αγγλία τη μεγαλύτερη επιρροή στη διάδοση της αντίθεσης στην αστικοποίηση άσκησε ο John Ruskin (1819-1900). Γιος εμπό-

ρου κρασιών, γεννημένος στο Λονδίνο, άσκησε βίαιη κριτική στις μεγάλες βιομηχανικές μητροπόλεις. Η αντίθεσή του στην αστικοποίηση αντλούσε τη δύναμή της από την εξιδανικευμένη θεώρηση ενός Μεσαιώνα όπου η αστική οργάνωση ήταν θεμελιωμένη μόνον στην καλαισθησία και όχι στο κέρδος. Οι απόψεις του, οι οποίες διαδόθηκαν και προσέλαβαν κοινωνικές διαστάσεις — ο Ruskin άνοιξε το δρόμο στο βρετανικό σοσιαλισμό, αφού μάλιστα ενέπνευσε μια από τις μεγάλες προσωπικότητές του, τον William Morris — είχαν σημαντική απήχηση. Προσθέτει μάλιστα ένα ουσιαστικό επιχείρημα στην αποδοκιμασία της βιομηχανικής πόλης. Επανερχόμενος στα επιχειρήματα που επικαλείται ο Dickens στην περιγραφή της *Coketown*, ο Ruskin στηλιτεύει την ασχήμια που αναδύουν οι δύσσομες, ρυπαρές, γεμάτες καπνούς μεγάλες πόλεις όπου η συγκέντρωση ανθρώπων αναπόφευκτα προκαλεί μια νοσηρή ζύμωση. Η απουσία ομορφιάς παραπέμπει άμεσα στην ηθική διαφθορά, δεδομένου ότι, κατά την άποψή του, το καλλιτεχνικό συνδέεται στενά με το ηθικό. «Η τέχνη μιας χώρας εκφράζει τις πολιτικές και κοινωνικές της αρετές».

Η πόλη, χώρος πολιτισμού. Οι απαισιόδοξες αυτές απόψεις δεν βρίσκουν σύμφωνους όλους τους σύγχρονους της βρετανικής αστικής έκρηξης. Οι φιλελεύθεροι εξυμνούν τη νέα αστική κοινωνία. Ορισμένοι από αυτούς, όπως ο William Cooke Taylor, γιος ιρλανδού βιομηχάνου, με την κρυφή υποστήριξη της Ένωσης Κατά του Νόμου περί Σιτηρών (*Corn Laws*) είναι απλώς προπαγανδιστές του φιλελευθερισμού. Αντιμετωπίζουν την υπεράσπιση της πόλης κυρίως ως ζήτημα τακτικής: θεωρούν ότι για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι αστικοί πληθυσμοί ευθύνονται οι Νόμοι περί Σιτηρών και ότι η μεγάλη θνησιμότητα του αστικού πληθυσμού οφείλεται στην ακριβή τιμή του ψωμιού, ενώ δεν καταλογίζουν καμιά ευθύνη για τις ασθένειες των κατοίκων των πόλεων στη βιομηχανική εργασία. Άλλοι, υπερασπίζονται τον κόσμο της πόλης με ουσιαστικότερα επιχειρήματα. Ο Andrew Lees μάλιστα επιστημαίνει τις σχέσεις που υφίστανται ανάμεσα στους μη κομμορμιστές κληρικούς, τους φιλελεύθερους και τις θετικές εικόνες για τον κόσμο της πόλης. Περίφημη είναι η περίπτωση του Robert Vaughan, ο οποίος εκδίδει το 1843 το βιβλίο *Age of Great Cities, or Modern Society Viewed in its Relation to Intelligence, Morals and Religion*, που αποτελεί τη φλογερότερη υπεράσπιση της πόλης απ' όσες διατυπώθηκαν τον 19ο αιώνα. Ο Robert Vaughan είχε διακονήσει τη δεκαετία του 1820 ως κογκρεσιονιστής πάστορας στην εκκλησία του Κένσινγκτον στο Λονδίνο και την εποχή που εκδίδει το βιβλίο του διδάσκει θεολογία στο Lancashire Independent College στο Μάντσεστερ. Υποστηρίζει ότι η πόλη ευνοεί τις επαφές μεταξύ των ατόμων, διεγείρει την ευφυΐα των ανθρώπων και ενθαρρύνει την καλλιτεχνική δεινότητα. Η πόλη είναι κάθε άλλο παρά τόπος διαφθοράς ή ανηθικότητας, είναι η κατ' εξοχήν εστία του πολιτισμού. Παρέχει στους ανθρώπους

τη δυνατότητα να αναπτύξουν τα προσόντα τους και κατά κανένα τρόπο δεν εμποδίζει την κοινωνία τους με τον Θεό, γιατί ανταποκρίνεται στα σχέδια της Θείας Πρόνοιας. Επιπλέον, ο θεολόγος του Μάντσεστερ δεν διστάζει να διαβεβαιώσει ότι οι κάτοικοι των πόλεων δεν είναι κατά κανένα λόγο κακοηθέστεροι από τους κατοίκους της υπαίθρου.

Αν οι μεγάλες πόλεις μπορούν να θεωρηθούν ως το κρησφύγετο που ευνοεί την εκκόλαψη των χειρότερων μορφών διαφθοράς, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι ακριβώς στις πόλεις αυτές η κοινωνία οφείλει, σχεδόν εξ ολοκλήρου, την ανάπτυξη της ανωτερότητας των ιδεών και του ηθικού συναισθήματος, που αποπλίζουν σε μεγάλο βαθμό τη διαφθορά: καλώς και την ανάπτυξη αυτών των ευαγών συλλόγων υπέρ της αγιότητας, της ανθρωπιάς και της γενικής βελτίωσης οι οποίοι καταλαμβάνουν τόσο σημαντική θέση στην κοινωνική μας ιστορία. Όχι μόνο είναι αληθές ότι οι πόλεις είναι πηγή των καλών νόμων, των ελευθεριών τεχνών, των γραμμάτων, είναι επίσης αληθές ότι οι αυθόρμητες προσπάθειες για τη δημόσια ηθική, για τη σωθία στους γηγενείς [...] οφείλονται σχεδόν αποκλειστικά σε κατοίκους των πόλεων [...]. Τα συμπεράσματά μας στο θέμα αυτό θα είναι άδικα αν απέναντι στις πληγές αυτές που προκαλεί η κατάσταση της κοινωνίας στις μεγάλες πόλεις δεν αντιπαραθέσουμε τα ευεργετήματα που μόνον η αστική κοινωνία είναι ικανή να παράγει (Lees, 47).

Το βλέμμα των ξένων επισκεπτών. Ο ξένος επισκέπτης που επισκέπτεται το Μάντσεστερ με σκοπό να εξερευνήσει τη βιομηχανική Αγγλία, είναι βέβαιος ότι «θα συλλάβει απροσδόκητα το κοινωνικό μυστήριο», «θα επισκεφθεί την πιο προνομιακή χώρα στον τομέα των κοινωνικών μελετών, εκείνη που έχει να μας διδάξει περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη», σύμφωνα με τη διατύπωση του Eugène Buret (1811-1842) στο έργο του *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France* [Περί της αθλιότητας των εργατικών τάξεων στην Αγγλία και τη Γαλλία]. Προκειμένου να παρατηρήσουν *de visu* το «άντρο της φτωχολογιάς» που εγκαθίσταται με ξέφρενους ρυθμούς, πολλοί Γάλλοι ταξιδεύουν στην Αγγλία. Οι Jean-Baptiste Say, Léon Faucher, Benjamin Constant, Gustave d' Eichtal, Tocqueville, η Flora Tristan διασχίζουν τη Μάγχη και επιστρέφουν με τις μαρτυρίες τους. Το ίδιο και οι Γερμανοί: ο μετέπειτα μεγάλος μυθιστοριογράφος Theodor Fontane γοητεύεται από το Λονδίνο, και το θεωρεί ως «πεμπτουσία ολόκληρου του κόσμου», μια «θάλασσα μέσα στην οποία οι άνθρωποι είναι σαν σταγόνες». Ο Georg Kohl και ο Jacob Venedy καταγγέλλουν με επιμονή την ασχήμια των Μίντλαντς, του Λάνκασερ ή του Γιόρκσερ. Το βλέμμα τους απομακρύνεται από το Λονδίνο, την πόλη τέρας, την οποία η Flora Tristan περιέγραψε στο βιβλίο της *Promenades*, για να εστιαστεί στις πόλεις του βιομηχανικού βορρά όπου η αθλιότητα των κατοίκων του Μάντσεστερ εκτίθεται ολοφάνερα στα μάτια όλων. Ασφαλώς όμως η περιφημότερη έκθεση είναι εκείνη που δημοσίευσε ο Friedrich Engels. Αφού επί δύο χρόνια ερεύνησε τα *slums* του Μάντσεστερ, εξέδωσε το 1845 τη

μελέτη Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία. Μετά τη δεκαετία του 1840 το ενδιαφέρον για τις αγγλικές πόλεις μειώνεται. Η αστική ανάπτυξη αποτελούσε πλέον φαινόμενο που μπορούσε να παρατηρήσει κανείς επί τόπου στην ηπειρωτική Ευρώπη.

Οι εικόνες της πόλης στις λιγότερο αστικοποιημένες χώρες

Η παρισινοκεντρική Γαλλία. Σύμφωνα με τη διαπίστωση του Andrew Lees, «οι Γάλλοι που προσπαθούσαν να κατανοήσουν την αστική ζωή επικεντρώθηκαν αποκλειστικά σε μία οντότητα [το Παρίσι] σε βαθμό που θα ήταν αδιανόητος όχι μόνο στη Μεγάλη Βρετανία αλλά και στη Γερμανία ή τις Ηνωμένες Πολιτείες» (Lees 1985, 69). Το Παρίσι είναι αντικείμενο ενός μεγάλου αριθμού μελετών, όπως η *Torographie medicale de Paris* του Claude Lachaise που εκδόθηκε το 1822, ο πρώτος τόμος των *Recherches statistiques sur Paris* που οφείλεται στις υπηρεσίες του νομάρχη Chabrol ή η εργασία του Parent-Duchatelet με τίτλο *De la prostitution dans la ville de Paris, considérée sous le rapport de l'hygiène publique, de la morale et de l'administration* [Περί της πορνείας στην πόλη του Παρισιού από την άποψη της δημόσιας υγείας, της ηθικής και της διοίκησης] που κυκλοφόρησε το 1837. Παράλληλα δημοσιεύονταν πολλά άρθρα σε ιατρικές, στατιστικές ή γενικές επιθεωρήσεις. Εξάλλου, Παρισινοί περιγράφουν τις πόλεις της επαρχίας. Ο Fréguier, επικεφαλής μιας υπηρεσίας της νομαρχίας του Παρισιού, εξέδωσε μια εργασία με τίτλο *Des classes dangereuses de la population dans les grandes villes et des moyens de les rendre meilleures* [Περί των επικίνδυνων τάξεων του πληθυσμού στις μεγάλες πόλεις και των μέσων βελτίωσής τους]. Όπως οι Άγγλοι, έτσι και οι Γάλλοι γιατροί αμέσως ασχολήθηκαν με την περιγραφή των αστικών νοσημάτων και εκδόθηκαν πολλές ιατρικές επιτόπιες έρευνες που συνέταξαν γιατροί της επαρχίας ή, συνηθέστερα, του Παρισιού. Οι αντιλήψεις για την πόλη που αναπτύχθηκαν στη Γαλλία διακρίνονται από δύο χαρακτηριστικά: Από τη μία, η θέση που καταλαμβάνει το Παρίσι στην διάρθρωσή τους είναι θεμελιώδης. Από την άλλη, οι Γάλλοι ενδιαφέρονταν κυρίως για την κατάσταση της εργατικής τάξης ή για την κοινωνία γενικότερα, παρά για την ίδια την πόλη. Όταν οι Guérin και Bohamy περιγράφουν τη δεκαετία του 1830 τη Νάντη, υπογραμμίζουν τις συνθήκες ζωής των εργατών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περιγραφή της οδού des Fumiers, «στην οποία κατοικεί σχεδόν αποκλειστικά αυτή η τάξη»:

Μπήτε, χαμηλώνοντας το κεφάλι, σε κάποιον από αυτούς τους ανοιχτούς υπονόμους που επικινδυνώνουν με τον όρμο και βρίσκονται κάτω από το επίπεδό του. Πρέπει να κατέβει χα-

νείς σ' αυτούς τους διαδρόμους, όπου ο αέρας είναι υγρός και κρύος όπως σε μια κάβα· πρέπει να νιώσει το πόδι του να γλιστρά στο βρώμικο έδαφος και να φοβηθεί μήπως πέσει μέσα σ' αυτόν το βόρβορο, για να αντιληφθεί το οδυνηρό συναίσθημα που δοκιμάζει κανείς όταν μπαίνει στα σπίτια αυτών των εξαλλωμένων εργατών (Duby, III, 582).

Μια τοπογραφία της Νιμ των αρχών του αιώνα περιγράφει εκτενώς τη ζωή των εργατών και των εργατριών που ξαίνουν κουκούλια ή ακατέργαστο μαλλί και συνήθως κατάγονται από το Σεβέν:

Τα εργαστήριά τους είναι χώροι χαμηλοτάβανοι, υγροί, με ελάχιστο εξαερισμό. Βργάζονται καλισταί και είναι αναγκασμένοι να εργάζονται κινώντας συνεχώς τα χέρια τους, περίπου στο ύψος του κεφαλιού τους. Στη στάση αυτή ξαίνουν τα υπολείμματα των κουκουλιών αναπνέοντας διαρκώς μεγάλες ποσότητες από τα μόριά τους [...]. Βγκείνοι που ξαίνουν το ακατέργαστο μαλλί είναι περισσότερο εκτελημένοι στις αναθυμιάσεις του ταγγισμένου λίπους [...].

Παρόμοιες είναι οι περιγραφές της Λυών, του Σαιντ-Ετιέν, της Μουλούζ, της Ρουάν, της Αμιένης ή της Λίλλης. Παντού συνωστισμός, δυσοσμία, έλλειψη υγιεινής κλπ.. Στην εργασία του *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie* [Πίνακας της φυσικής και ηθικής κατάστασης των εργατών που απασχολούνται στα εργοστάσια βαμβακοουργίας, εριοουργίας και μεταξουργίας], την οποία υπέβαλε σε ένα διαγωνισμό της Ακαδημίας Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών το 1837, ο Villermé περιέλαβε πολλές περιγραφές της ζωής στην πόλη και της ζωής των εργατών, τις οποίες άλλωστε γνώριζε ο Chadwick όταν δημοσίευσε τη έκθεσή του το 1842. Ο Villermé, πρώην γιατρός στον στρατό του Ναπολέοντα, μέλος της Ακαδημίας Ιατρικής και του Συμβουλίου υγιεινής του νομού του Σεν, ουσιαστικά καταγράφει ένα οδοιπορικό στην εξαθλίωση των εργατών της Γαλλίας. Από τα υπόγεια της οδού des Etaques στη Λίλλη μέχρι τη συνοικία des Arcis στο Παρίσι, από την πολιτεία της Καρκασόν μέχρι τη συνοικία στις πλαγιές του λόφου Croix-Rousse στη Λυών, από τα εργαστήρια της Ρενς μέχρι τα εργοστάσια της Μουλούζ, ο Villermé αναζητά εναγωνίως τα αίτια της αυξανόμενης φτώχειας στον κόσμο των εργατών. Ενώ επιστημαίνει την ευθύνη της εργοδοσίας στο θέμα της παιδικής εργασίας —ένα χρόνο μετά την έκδοση του βιβλίου του ψηφίζεται ο νόμος του 1841, ο οποίος περιορίζει το νόμιμο ωράριο εργασίας των παιδιών— ενοχοποιεί ωστόσο τις συμπεριφορές των ίδιων των εργατών προκειμένου να εξηγήσει την εξαθλίωσή τους. Έτσι, οι εργάτες κατηγορούνται ότι σπαταλούν το μισθό τους, είναι αλκοολικοί, έχουν διεφθαρμένα ήθη. Μολατούτα, ο Louis-René Villermé παραμένει πιστός στη διακήρυξη που είχε δημοσιευθεί στο πρώτο τεύχος της επιθεώρησης *Annales d'hygiène publique et de médecine légale* [Χρονικά δημόσιας υγιεινής και ιατροδικαστικής], το 1829:

Η ιατρική δεν αποβλέπει μόνο στη μελέτη και τη θεραπεία των ασθενειών, αλλά συνδέεται στενά με την κοινωνική οργάνωση: ορισμένες φορές συνδράμει τον νομοθέτη στη σύνταξη των νόμων [...], η δημόσια υγιεινή, δηλαδή η τέχνη της διατήρησης της υγείας των συγχροτημένων σε κοινωνία ανθρώπων, καλείται να γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη [...]. Της επιφυλάσσεται όμως και ένα διαφορετικό μέλλον, ηθικής τάξεως [...] Οφείλει να διαφωτίσει τον ηθικολόγο και να συνδράμει στο ευγενικό χρέος της μείωσης του αριθμού των κοινωνικών ασθενειών. Τα ηθικά ελαττώματα και τα εγκλήματα είναι ασθένειες της κοινωνίας και απαιτείται να εργασθούμε για να τις θεραπεύσουμε ή, τουλάχιστον, να τις μειώσουμε και τα μέσα ίσως θα γίνουν πράγματι αποτελεσματικά μόνον όταν η φυσιολογία και η υγιεινή δώσουν τα φώτα τους στην επιστήμη της διακυβέρνησης (*Pour une histoire de la statistique*, 155).

Ο Villermé, όπως άλλωστε και ο Parent-Duchatelet, συμμετείχε στη συντακτική επιτροπή των *Annales*.

Οι εικόνες της πόλης δεν διαμορφώνονται μόνο από τους κοινωνικούς παρατηρητές. Διαδίδονται κυρίως μέσω της λογοτεχνίας, οι δημιουργοί της οποίας είναι συχνά αναγνώστες των κοινωνικών παρατηρητών. Έτσι, ο Parent-Duchatelet εμπνέει τον Victor Hugo και ο Frégier τον Eugène Sue (*Chevalier*, 107-108). Στην *Ανθρώπινη κωμωδία* ο Balzac προσδίδει εξέχουσα θέση στο Παρίσι, μολονότι από το έργο του δεν απουσιάζουν οι επαρχιακές πόλεις, συνήθως ναρκωμένες και νωθρές. Ο Victor Hugo διερευνά την πρωτεύουσα από το ύψος των πύργων της Νοτρ-Νταμ στην Παναγία των Παρισίων ή από τα βάθη των υπονόμων στους Αθλίους. Το μυθιστόρημα όμως που συνετέλεσε περισσότερο στη διάδοση της εικόνας της πόλης ως τόπου αγριότητας και εγκληματικότητας ήταν *Τα μυστήρια του Παρισιού* του Eugène Sue. Έστω και αν πρόθεση του συγγραφέα ήταν να προσελκύσει με τον τρόπο αυτό την προσοχή των πλουσίων στην αθλιότητα των αστικών πληθυσμών, η επιτυχία του βιβλίου δεν οφείλεται ασφαλώς στα ανθρωπιστικά του αισθήματα. Το Παρίσι γοητεύει τον Balzac, τον Hugo ή τον Sue, όπως το Λονδίνο γοητεύει τον Dickens: μέσα στους δαιδάλους της μεγαλούπολης, όμως, κρύβονται το έγκλημα και το κακό.

Η Γερμανία των παραδοσιακών πόλεων. Στα μέσα του 19ου αιώνα τα θέματα της αστικοποίησης καταλαμβάνουν πολύ μικρή θέση στο σύνολο της πνευματικής παραγωγής της Γερμανίας. Στην πραγματικότητα την εποχή αυτή δεν υπάρχει ακόμη η μεγάλη πόλη, η οποία θα βρεθεί στο επίκεντρο της πολεμικής τη δεκαετία του 1890. Μια από τις πρώτες γενικές θεωρήσεις της αστικής ανάπτυξης οφείλεται σε έναν συντηρητικό καθηγητή, τον Wilhelm Heinrich Riehl, ο οποίος εξέδωσε το 1854-1855 μια πολύτομη πραγματεία για τις μεγάλες πόλεις από κοινωνική και πολιτιστική άποψη, με τίτλο *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozial-Politik* [Η φυσική ιστορία του γερμανικού λαού ως θεμέλιο μιας γερμανικής κοινωνι-

κής πολιτικής]. Ο Riehl γράφει το έργο του μετά τις επαναστάσεις του 1848 και οι ανάλυσεις του εμπνέονται από τον κοινωνικό φόβο: «Η Ευρώπη νοσεί λόγω της τερατώδους των μεγάλων πόλεων». Θεωρεί ότι η πόλη αποτελεί το φυσικό περιβάλλον του επαναστατικού πνεύματος, γιατί η κοινωνία της πόλης είναι ξένη στις κοινοτικές αξίες όπως εκείνη της *Bürgerlichkeit*, της ιδιοκτησίας δηλαδή, αλλά κυρίως γιατί οι κοινωνικές ιδιότητες που αυτή προϋποθέτει είναι το υπόβαθρό του (Walker, 3). Επιτομή της ασχήμιας, εστία του όγλου, απειλή για τις παραδοσιακές αξίες και τη γερμανικότητα των πληθυσμών, η μεγάλη πόλη, που μοιάζει πολύ με το Παρίσι και το Λονδίνο, οδύει αναπόφευκτα προς την άβυσσο. Το έργο του, απολογία της μικρής παραδοσιακής πόλης, θα βρει πολλούς επιγόνους τη δεκαετία του 1860. Από αυτό θα αντλήσουν σε μεγάλο βαθμό οι συντηρητικοί στοχαστές. Το γεγονός όμως ότι υπερασπίζεται την παραδοσιακή πόλη δεν σημαίνει ότι υπερασπίζεται τον κόσμο της υπαίθρου. Στην πραγματικότητα η παραδοσιακή πόλη αυτοπροσδιορίζεται σε αντίθεση προς την υπαίθρο και οι κάτοικοί της αισθάνονται βαθύτατη περιφρόνηση για τον αγροτικό πληθυσμό, στον οποίο προσάπτουν διανοητική και σωματική νωθρότητα, βλακεία, τάση προς τα οινόπνευματώδη, ακόμη και, προκειμένου για τους βοσκούς, σεξουαλικές παρεκκλίσεις (Walker, 104 και 118).

Ο συντηρητισμός του Riehl αντισταθμίζεται, στην άκρη αριστερά, από τον Ernst Dronke, ο οποίος, στο έργο του *Berlin*, περιγράφει το 1846 την πρωσική πρωτεύουσα ως «πόλη της διάνοιας». Προβάλλει επίσης την αθλιότητα του αστικού προλεταριάτου, γεγονός που του στοίχισε δύο χρόνια φυλάκισης. Στην αστική ανάπτυξη βλέπει προ πάντων τα προδρομικά σημεία μιας εξέλιξης η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει στον τερματισμό της κοινωνικής αδικίας. Ο Dronke προσχώρησε στην Ένωση των Κομμουνιστών και συνδέθηκε με τον Marx και τον Engels. Σημαντικότεροι όμως υπήρξαν οι φιλελεύθεροι, οι οποίοι επηρέασαν ορισμένους συγγραφείς την εποχή πριν και μετά την Επανάσταση του 1848. Ο Carl Theodor Welcker, σε ένα άρθρο του στο *Staats-Levi-kon*, το 1843, διατύπωσε την αντίληψή του για τον πολιτικό ρόλο των πόλεων:

Η ζωή στις πόλεις αφυπνίζει, ενοποιεί και προστατεύει τις υψηλότερες επιδιώξεις, τη βιομηχανία, το εμπόριο και τον πολιτισμό γενικά [...]. Ο άνθρωπος αποκτά δύναμη και παιδεία μόνο μέσω της σχέσης του με τους άλλους ανθρώπους. Αυτό ακριβώς διακρίνει τη ζωή στις πόλεις και αποτελεί ευνοϊκό παράγοντα για ένα υψηλότερο πολιτιστικό επίπεδο ανάμεσα στα έθνη (Lies, 88).

Η γερμανική πόλη, χάρη στις ελευθερίες της, αποτελεί προπύργιο κατά της φεουδαρχίας και κατά της αναρχίας. Χωρίς τις ελευθερίες των πόλεων, θα κινδύνευε η πορεία θεσπίσις συνταγμάτων στις γερμανόφωνες χώρες. Το 1850, φιλελεύθεροι ιστορικοί όπως ο Carl Biedermann χρησιμοποίησαν την περιγραφή των γερμανικών με-

σαιωνικών πόλεων για να εξυμνήσουν την ατομική ελευθερία και την ισότητα ενώπιον του νόμου. Στη Γερμανία της περιόδου πριν από την ενοποίηση, τα θέματα της αστικοποίησης δεν βρίσκονται ακόμη στο επίκεντρο των προβληματισμών και οι αντιλήψεις για την πόλη φαίνονται να συνδέονται άμεσα με τις πολιτικές επιλογές.

Ηνωμένες Πολιτείες: φύση ή πόλη. Στις Ηνωμένες Πολιτείες σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των απόψεων για την πόλη διαδραματίζουν η επιρροή των κειμένων άγγλων συγγραφέων ή οι επισκέψεις στη Μεγάλη Βρετανία. Η μινεία του Μάντσεστερ ή του τύπου εκβιομηχάνισης που αντιπροσωπεύει το Λάνκασερ προκαλεί τρόμο μάλλον παρά ζήλοφθονία. Ο Thomas Jefferson, πρόεδρος των ΗΠΑ από το 1801 ως το 1809, διατυπώνει το 1785 απόψεις, τις οποίες όμως αργότερα θα αναθεωρήσει: «Οι άνθρωποι που καλλιεργούν τη γη είναι εκλεκτοί του Θεού [...] μήπως δεν ευχόμαστε να βλέπουμε τους συμπολίτες μας να εργάζονται στον πάγκο τους ή να γνέθουν με τη ρόκα για όσο χρόνο θα έχουμε γη να δουλεύουμε;». Ωστόσο, ήδη από αυτή την εποχή διαμορφώνονται στο Νέο Κόσμο ορισμένες ιδέες που θα αποκτήσουν ιδιαίτερη σημασία όταν αρχίσει η αστικοποίηση. Το γεγονός ότι ο Thomas Jefferson εκφράζεται με περιφρόνηση γι' αυτά τα «νοσηρά έλκη», ότι από τη δεκαετία του 1840 οι γιατροί καταγγέλλουν τις συνθήκες ζωής των εργατών της Νέας Υόρκης ή ότι ορισμένοι πάστορες εκφράζουν τους φόβους τους για τις μάστιγες της αστικοποίησης, δεν παρουσιάζει καμιά πρωτοτυπία. Πρωτοτυπία διακρίνει, αντίθετα, τους μυθιστοριογράφους — τον Fenimore Cooper, τον Herman Melville, ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμη και τον Nathaniel Hawthorne — και τον υπερβατιστή φιλόσοφο Ralph Waldo Emerson. Ο τελευταίος αισθάνεται ακατανίκητη έλξη για τη φύση, για τις απέραντες εκτάσεις και τα θαύσκωτα δάση, όπως και ο Henry Thoreau, ο οποίος μάλιστα έφθασε στο σημείο να εγκατασταθεί ως ερημίτης στο Γουόλντεν Ποντ, στην καρδιά της Μασαχουσέτης. Ο Έμερσον, λιγότερο ριζοσπάστης αλλά περισσότερο μυστικοπαθής από τον συγγραφέα της συλλογής *Walden*, αντιδιαστέλλει τη φυσική ζωή της υπαίθρου στους καταναγκασμούς της αστικής ζωής, αλλά η επιχειρηματολογία του διαφέρει πολύ από εκείνη των ευρωπαϊκών κοινωνικών παρατηρητών:

Η πόλη σαγηνεύει τη διάνοια. Αποτελείται από πεπερασμένα σύμπαντα: γραμμές μικρές, αιχμηρές, μαθηματικές, όλες μετρήσιμες. Είναι γεμάτη ποικιλία, εναλλαγές, επιτήδευση. Η υπαίθρος, αντίθετα, προσφέρει έναν απέραντο ορίζοντα. τη μονοτονία ενός δρόμου χωρίς τέλος, μεγάλες ομοιόμορφες πεδιάδες, μακρινά βουνά, τη μελαγχολία της ομοιόμορφης και αχνούδας βλάστησης: τα αντικείμενα στο δρόμο είναι σπάνια και χωρίς ενδιαφέρον, το βλέμμα έλκεται πάντοτε από τον ορίζοντα και τα σύννεφα. Είναι το σχολείο του Ορθού Λόγου (Lees, 94).

Η απεραντοσύνη των αμερικανικών εκτάσεων βρίσκεται ολόκληρη μέσα σ' αυτή την αναπόληση, στην οποία η εξύψωση της υπαίθρου, ή μάλλον της φύσης, γίνεται με τόνους διαφορετικούς από εκείνους του Riehl ή ακόμη και του Cobett.

Την εποχή αυτή οι αμερικανοί μυθιστοριογράφοι που αντιτίθενται στην πόλη δεν έχουν ως στόχο τις αμερικανικές πόλεις αλλά τις ευρωπαϊκές, εστίες διαφθοράς του όγλου που, συνωστισμένοι στις φτωχογειτονίες, τις λυμάνεται. Στο μυθιστόρημά του *The Bravo* (1831), στο οποίο εκφράζει με τον πιο έντονο τρόπο την αντίθεσή του προς την πόλη, ο James Fenimore Cooper περιγράφει τη Βενετία ως πρωτεύουσα της μηχανοραφίας και της διαφθοράς. Ο φόβος του μπροστά στον κίνδυνο της εξάπλωσης των ηθικών ελαττωμάτων των ευρωπαϊκών πόλεων εκφράζεται στη σειρά *Leatherstocking Tales* — τα μυθιστορήματα Ο τελευταίος των Μοϊκάνων, Οι πρώτοι σκαπανείς, Το Λιβάδι. Μια μόνο πόλη διασώζεται στα μάτια του, η πρωτεύουσα της Πολιτείας της Νέας Υόρκης, η Όλμπανυ, η οποία τη δεκαετία του 1840 κατορθώνει να διατηρεί τους δεσμούς της με την υπαίθρο και να αντιστέκεται στην εισβολή των νεωτερισμών. Ο αντίθετος στην αστικοποίηση μύθος της Μεθροίου, τόσο σημαντικός στην αμερικανική ιδεολογία, διατρέχει το σύνολο του έργου του. Ο Edgar Poe παρουσιάζει το Λονδίνο ως το θέατρο του εγκλήματος στον Άνθρωπο του πλήθους, ενώ στο μυθιστόρημα *Redburn* του Herman Melville ένας νεαρός ναύτης της γραμμής Λίβερπουλ-Νέα Υόρκη ανακαλύπτει τις τρώγλες του μεγάλου λιμανιού της Αγγλίας. Όλα αυτά τα μυθιστορήματα χρονολογούνται στο πρώτο ήμισυ του αιώνα.

Ορισμένοι ειδικοί της αμερικανικής ιστορίας των ιδεών υποστηρίζουν ότι η αντίθεση στην αστικοποίηση επικρατούσε στη σκέψη τουλάχιστον μέχρι τον Εμφύλιο Πόλεμο, ο Andrew Lees όμως διαφοροποιείται ως προς αυτή την εκτίμηση. Ο Emerson, λόγου χάριν, ήδη από το 1851 δεν είναι δυνατόν να κατατάσσεται στους αντίθετους στην αστικοποίηση γιατί, έπειτα από μian επίσκεψή του στο Λονδίνο, μεταβάλλει την αρχική του κρίση. «Ο μεγαλύτερος εκμαυλισμός που προσφέρει σήμερα το Λονδίνο στη φαντασία είναι ότι μπορεί να πιστέψει κανείς πως ανάμεσα σε τόσο διαφορετικούς πληθυσμούς είναι δυνατόν να υπάρξει θέση για ρομαντικές προσωπικότητες, ότι ο ποιητής, ο μυστικιστής ή ο ήρωας μπορούν να ελπίζουν ότι θα βρουν την αδελφή ψυχή». Δέκα χρόνια αργότερα πλέκει το εγκώμιο της γενέθλιας πόλης του, της Βοστώνης, την οποία παρουσιάζει ως τη μητέρα της αμερικανικής αστικοποίησης:

Η μικρή μας πολιτεία ευημερεί και αναπτύσσεται, ριζώνει βαθιά, πετάει κλαδιά και μπουμπούκια, πολλαπλασιάζεται και εξαπλώνεται σ' ολόκληρη την ήπειρο. Από αυτή γεννήθηκαν πόλεις ακόμη πιο μεγάλες, που στις φλέβες τους κυλάει το αίμα της, το όνομα και οι παραδόσεις της. Μπορεί να επιτρέψει την υπέρβασή της από πόλεις μεγαλύτερου μεγέθους, εφόσον αυτές συντηρούν την παράδοση της πολιτικής και θρησκευτικής της ελευθερίας, της παιδείας, της κοινωνικής ευταξίας και της αφοσίωσης στο νόμο.

Το γεγονός ότι οι αμερικανοί μυθιστοριογράφοι, αν δεν έχουν μεταστραφεί σε υπέρμαχους της αστικοποίησης, υιοθετούν τουλάχιστον διαλλακτικότερες θέσεις, αποδεικνύει ότι δεν είναι δυνατόν να ταξινομηθούν όλοι οι σύγχρονοι της αστικής έκρηξης του 19ου αιώνα σε άκαμπτους υποστηρικτές ή αντιπάλους του φαινομένου, με εξαίρεση την περίπτωση της Γερμανίας.

Η λαϊκή λογοτεχνία, με πρωτοστάτη τον Horatio Alger, τον βάρδο του *American dream*, οι ήρωες του οποίου αρχίζουν τη ζωή τους ως ρακένδυτοι στους δρόμους των μεγαλουπόλεων για να καταλήξουν πλούσιοι (βλ. Τεκμηρίωση, στο τέλος του κεφαλαίου), καθώς και εκδόσεις όπως η *Commercial Review of South and Southeast*, δημιούργημα του J. B. D. De Bow, η οποία προφητεύει την καλπάζουσα αστική ανάπτυξη του Midwest, διαμορφώνουν στη μεγάλη μάζα των μεταναστών ένα ισχυρό ρεύμα υπέρ της αστικοποίησης. Η πόλη παρουσιάζεται ως ο χώρος των κοινωνικών ευκαιριών, ως αντανάκλαση του μεγαλείου μιας χώρας που δεν αμφιβάλλει ούτε στιγμή για το μέλλον της. Και ο Walt Whitman στο *Manhattan* ψάλλει, με ύφος κάπως πομπώδες, τον ύμνο της Νέας Υόρκης. Τα ίδια απολογητικά επιχειρήματα επαναλαμβάνουν οι ιδρυτές των νέων πόλεων. Η υπερηφάνεια που αισθάνεται ο κάτοικος μιας πόλης, για την οποία προβλέπεται ότι θα γίνει εφάμιλλη των μεγαλύτερων, χαρακτηρίζεται πλέον με τον όρο boosterism, που εκφράζει, συνήθως με τρόπο στομφώδη, μεγαλόστομο και ηθελημένα προφητικό, μιαν υπεραισιόδοξη αντίληψη για το μέλλον. Παράδειγμα, ένας υπερεγκωμισιατικός ύμνος που γράφεται για το Σαιντ Λιούις το 1840, όταν η πόλη δεν υπερβαίνει τους 15.000 κατοίκους:

Μόλις αρχίσαμε να απαριθμούμε τα θαύματα μιας πόλης που στο μέλλον θα είναι εφάμιλλη με το Λονδίνο ως προς τον πληθυσμό, την Αθήνα ως προς τη φιλοσοφία, τις τέχνες και τον πολιτισμό, τη Ρώμη ως προς τα μέγαρα, τους καθεδρικούς ναούς και το μεγαλείο, μιας πόλης που θα γίνει η εμπορική μητρόπολη μιας ολόκληρης ηπείρου (Chudacoff 1981, 39).

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΘΡΙΑΜΒΟΥ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ

Η εικόνα που κατέχει η πόλη στις κοινωνικές φαντασιώσεις μεταβάλλεται την περίοδο 1870-1880. Όπως απέδειξε ο Gareth Stedman Jones, ο φιλελευθερισμός γνωρίζει την περίοδο αυτή μια μεταλλαγή, η οποία επηρεάζει την εικόνα που διαμορφώνουν οι μεσαίες τάξεις για την πόλη. Σημειώνεται μια μετάβαση από μιαν απαισιόδοξη αντίληψη για την καπιταλιστική ανάπτυξη σε μια πιο αισιόδοξη άποψη. Σύμφωνα με τους ιδεολόγους του *laissez-faire*, εφεξής η μάζα του αστικού πληθυσμού μπορεί να

ελπίζει ότι θα υπάρξει κάποια βελτίωση της κατάστασής της, ενώ μέχρι τότε το μέλλον της επισκιάζόταν από την κατάρα του μαλθουσιανισμού. Παρ' όλα αυτά, η κατάσταση που διαμορφώνεται τη δεκαετία του 1880 δεν έχει τις ίδιες επιπτώσεις σε όλες τις χώρες. Αν η εμπιστοσύνη στο μέλλον επικρατεί έναντι της απαισιοδοξίας στην Αγγλία, την ίδια στιγμή στη Γερμανική Αυτοκρατορία η βίαιη επιτάχυνση της αστικοποίησης τροφοδοτεί κάθε είδους συντηρητικούς φόβους: όλο και περισσότερο, η μεγάλη πόλη θεωρείται ότι συνιστά απειλή για τη φυσική και ηθική ακεραιότητα του λαού. Σημειώνεται όμως και μια άλλη αλλαγή, η οποία επηρεάζει τις αντιλήψεις των γιατρών —ειδήμονες περί των ανθρώπων των πόλεων— όσον αφορά τη δημόσια υγεία στις μητροπόλεις: οι κρατούσες ιατρικές θεωρίες, οι οποίες ήταν θεμελιωμένες στην ιδέα ότι το περιβάλλον ευθύνεται για τις ασθένειες, σταδιακά υποχωρούν, ενώ κερδίζει έδαφος η βακτηριολογική θεωρία ή θεωρία του Παστέρ, που αποσυνδέει την ηθική από την παθολογία —αλληλένδετες μέχρι τότε.

Κίνδυνοι και φτώχεια των μαζών του αστικού πληθυσμού

Η γέννηση του Στρατού της Σωτηρίας στο Γουάιτσαπελ. Η παρουσία των φτωχών μαζών στις πόλεις κινητοποιεί όλο και περισσότερο τους κοινωνικούς παρατηρητές. Στην Αγγλία η συνειδητοποίηση αυτή οδηγεί σε μια μετατόπιση των ερευνητικών πεδίων. Ενώ κατά τη δεκαετία του 1830 το ενδιαφέρον ήταν επικεντρωμένο στο Μάντσεστερ, ήμισυ αιώνα αργότερα εστιάζεται στο Λονδίνο. Εκείνο που προκαλεί ανησυχία μπροστά στο φαινόμενο της μεγάλης φτώχειας στην πόλη είναι ότι αποκτηνώνει τον άνθρωπο, τον οδηγεί σε εξευτελιστικές συμπεριφορές. Τα slums περιγράφονται από τους παρατηρητές σαν μια πραγματική ζούγκλα και το 'Hστ Εντ παρουσιάζεται σαν ένας εξωτικός κόσμος όπου μια απλή επίσκεψη γίνεται πραγματική περιπέτεια. Σύμβολο της επίγνωσης αυτής είναι η δημιουργία του Στρατού της Σωτηρίας στο Γουάιτσαπελ, στην πιο φτωχή συνοικία του Λονδίνου. Ο ιδρυτής του, ο William Booth (1829-1912), ο οποίος καταγόταν από μια λαϊκή συνοικία του Νότιγγαμ, είχε μεταστραφεί από τον Αγγλικανισμό στο Μεθοδισμό. Από τον δεύτερο διατήρησε, ακόμη και μετά τη ρήξη με τον επίσημο κλάδο του, την έφεση για τους ψαλμούς, τις εκκλήσεις για προσηλυτισμό, το κήρυγμα στο δρόμο. Η επιτυχία του ως ιεροκήρυκα τον οδήγησε να ιδρύσει το 1865 στο Hστ Εντ, όπου είχε εγκατασταθεί με την οικογένειά του, την Χριστιανική Αποστολή του Hστ Εντ. Η Αποστολή αυτή εξελίχθηκε, το 1878, στο Στρατό της Σωτηρίας, με πρώτο στρατηγό τον William Booth. Το σύνθημα του Στρατού της Σωτηρίας ήταν Δουρ, σορ, salvation («σούπα, σαπούνι, σωτηρία»). Οι φιλανθρωπικοί σκοποί υπήρχαν μόνο και μόνο για να προετοιμάζουν το έδα-

φος για τον προσηλυτισμό, που παρέμενε απώτερος στόχος. Αυτό ακριβώς προσάπτει στο Στρατό της Σωτηρίας ο Jack London (1876-1916), φτωχόπαιδο από το Σαν Φρανσίσκο που εξελίχθηκε σε σοσιαλιστικών τάσεων συγγραφέα, ο οποίος, μεταμφιεσμένος σε φτωγό, παρουσιάζεται σε έναν ξενώνα για να διανυκτερεύσει. Στο έργο του *The People of the Abyss*, μια αφήγηση της εξερεύνησής του στον κόσμο των αθλιών του Λονδίνου, δεν χαρίζεται στους μαχητές του προσηλυτισμού (βλ. Τεκμηρίωση, στο τέλος του κεφαλαίου). Ο London δεν είναι ο μόνος που, σε μια προσπάθεια να αντιληφθεί από τα μέσα την πραγματικότητα που βιώνει το προλεταριάτο ή, συχνότερα, το *lumpproletariat*, επιχειρεί να εξαλείψει την απόσταση που χωρίζει τον παρατηρητή από το αντικείμενο της παρατήρησης. Τη δεκαετία του 1890 ένας φοιτητής θεολογίας, ο Paul Göhre, που αργότερα θα προσχωρήσει στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, έζησε νηκόγυτο στο περιβάλλον των εργατών των μεγάλων γερμανικών πόλεων. Οι περιγραφές του από την εμπειρία αυτή, με έμφαση στη λειτουργία της εργατικής οικογένειας που συχνά δεχόταν υπενοικιαστές (τους αποκαλούμενους «διανυκτερεύοντες» ή «νοιικάρηδες ύπνου») γνώρισαν μεγάλη επιτυχία. Επίσης ζήτησε από αυθεντικούς εργάτες να συντάξουν βιογραφίες τους, τις οποίες και δημοσίευσε, με αποτέλεσμα οι καλλιεργημένοι Γερμανοί να αρχίσουν κάπως να αντιλαμβάνονται την ως τότε μυστηριώδη πραγματικότητα των εργατικών συνοικιών.

Καταμέτρηση και περιγραφή των φτωχών. Η συνειδητοποίηση της αθλιότητας που προκαλεί η αστικοποίηση δεν αρχίζει τη δεκαετία του 1880. Ήδη το 1852 μια φιλοanthρωπική οργάνωση της Νέας Υόρκης με την επωνυμία Ladies's Home Missionary Society αγόρασε ένα παλιό ζυθοποιείο στο Five Point District, που είχε μετατραπεί σε τεράστιο συγχρότρημα ενοικιαζόμενων επιπλωμένων δωματίων και στέγαζε περισσότερα από 1000 άτομα, προκειμένου να το κατεδαφίσει. Προηγουμένως όμως κάλεσε το κοινό να το επισκεφθεί, ώστε να αντιληφθεί *de visu* το μέγεθος της ακραίας φτώχειας (Cardia, 120). Το κίνημα όμως προσλαμβάνει νέο εύρος κατά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα, οπότε οι έρευνες πολλαπλασιάζονται. Ορισμένες έρευνες είναι εμπειρικές, σύμφωνα με τις συστάσεις των παρατηρητών που ενδιαφέρονται να συλλέξουν κοινωνικές στατιστικές ικανές να αποκαλύψουν στις Αρχές την ανάγκη για άμεση δράση, ενώ άλλες προτιμούν την εντυπωσιακή περιγραφή της αθλιότητας χωρίς να μερμνούν για ποσοτικές προσεγγίσεις. Ο Charles Booth (1840-1916), επιχειρηματίας και μέλος της Βασιλικής Στατιστικής Εταιρείας εκδίδει μια μνημειώδη — 17τομη! — έρευνα με τίτλο *Life and Labour of the People of London*. Με ικανοποίηση διαπιστώνει ότι η πιο εξαθλιωμένη τάξη — «εκείνη των περιστασιακά εργαζομένων, των κηφήνων, των ημιεγκληματιών» — δεν υπερβαίνει το 0,9% του πληθυσμού του Λονδίνου και ότι, ακόμη και στο Ηστ Εντ, αποτελεί μόνο το 1%. «Οι ορδές των

βαρβάρων για τις οποίες ακούμε να γίνεται λόγος, οι οποίες υποτίθεται ότι κάποια μέρα θα βγουν από τις τρώγλες τους για να κατακλύσουν τον πολιτισμένο κόσμο μας, δεν υπάρχουν. Βάρβαροι υπάρχουν, είναι όμως μια χούφτα, ένα μικρό ποσοστό που συνεχώς μειώνεται, αποτελούν αίσχος αλλά όχι κίνδυνος» (Lees, 113). Διαβάζοντας αυτές τις παρατηρήσεις, αντιλαμβάνομαστε τον αισιόδοξο χαρακτήρα του τέλους του αιώνα. Η καταμέτρηση των φτωχών καθησυχάζει.

Παράδοση σε στατιστικές και εμπειρικές έρευνες έχει επίσης η Γερμανία. Υπό την αιγίδα της Ένωσης για μια κοινωνική πολιτική (*Verein für Sozialpolitik*) που ιδρύθηκε από τον Gustav Schmoller (1838-1917), γερμανοί πανεπιστημιακοί καθηγητές, αποκαλούμενοι «σοσιαλιστές της έδρας» (*Kathedersozialisten*), οι οποίοι επιδιώκουν την εισαγωγή μεταρρυθμίσεων από το κράτος, διαφοροποιούμενοι από τον φιλελευθερισμό χωρίς όμως να υιοθετούν σοσιαλδημοκρατικές αρχές, εκδίδουν τα *Großstadt Dokumente* με πλήθος πληροφοριών για το Βερολίνο, το Αμβούργο, τη Βιέννη. Επιπλέον η Ένωση διοργανώνει συναντήσεις σε τακτά διαστήματα. Το 1901, λόγου χάριν, στο πλαίσιο μιας συζήτησης για τις συνθήκες στέγασης στις μεγάλες πόλεις, διαπιστώνεται ότι στο Βερολίνο έχει αυξηθεί σημαντικά, την περίοδο 1880-1895, ο αριθμός των «υπενοικιαστών» ή «νοιικάρηδων ύπνου» και ότι έκτοτε το ένα τέταρτο περίπου των οικογενειών της πόλης δέχονταν τέτοιους ενοικιαστές. Στο Μόναχο και τη Δειψία το αντίστοιχο ποσοστό υπερέβαινε το 30%.

Στη Γαλλία, ο Othenin d'Haussouville ειδικεύεται στη μελέτη της αθλιότητας στη *Revue des deux mondes*. Δημοσιεύει μια σειρά ερευνών με θέμα «τα παιδιά στο Παρίσι» στα τέλη της δεκαετίας του 1870 και «την αθλιότητα στο Παρίσι» στις αρχές της δεκαετίας του 1880. Ενώ η σημασία του Παρισιού επιβεβαιώνεται, οι έρευνες αυτές δεν έχουν ούτε το χαρακτήρα ούτε την ευρύτητα εκείνων του Booth για το Λονδίνο. Περισσότερο εμπειριστατωμένη είναι η έρευνα της αθλιότητας στα αστικά κέντρα που διεξάγεται από το περιβάλλον του Le Play. Ο Frédéric Le Play απόφοιτος της Πολυτεχνικής Σχολής, αυτοχαρακτηρίζεται ως «άνθρωπος απαλλαγμένος από τις επιζήμιες απόψεις, οι οποίες μετά το 1789 διαδόθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος της Γαλλίας». Ήδη από το 1855 είχε δημοσιεύσει, μαζί με τους συνεργάτες του στην έκδοση *Les Ouvriers europiéens*, πολλές μονογραφίες με θέμα τον εργατικό κόσμο, ένας αριθμός από τις οποίες αναφερόταν στον αστικό χώρο. Μετά το θάνατό του, το 1882, η σχολή που είχε δημιουργήσει και το όργανό της, η επιθεώρηση *La Réforme sociale*, συνέχισαν αυτή την παράδοση. Σ' αυτό το ερευνητικό πρόγραμμα επαναλαμβάνεται ένα από τα πάγια χαρακτηριστικά των γαλλικών ερευνών για την πόλη: η πόλη είναι το πλαίσιο και όχι το αντικείμενο της έρευνας.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, η συνειδητοποίηση εκδηλώνεται μέσα από δημοσιογραφικές έρευνες, έργα μυθοπλασίας και στατιστικές έρευνες. Πρώτη εκδήλωσή της

είναι η έκδοση του έργου *Progress and Poverty* το 1879. Στο έργο αυτό ο Henry George πρότεινε να φορολογείται η υπεραξία που κερδίζουν από τα ενοίκια οι ιδιοκτήτες. Το βιβλίο του αποκάλυπτε μια από τις κυριότερες δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι φτωχοί των πόλεων: το κόστος της στέγης. Η επιρροή του υπήρξε σημαντική και στις δύο ακτές του Ατλαντικού, στο Λονδίνο μάλιστα οι τεχνίτες του επιφύλαξαν ενθουσιώδη υποδοχή. Ακολούθησε, το 1888, η έκδοση του βιβλίου *Looking Backward* του Edward Bellamy. Ο ήρωάς του, ο οποίος ζει το 2000, επιστρέφει στη Βοστώνη της δεκαετίας του 1880 και μένει άναυδος από τη φοβερή αθλιότητα των κατοίκων, από τα απορρίμματα που συσσωρεύονται στους ακάλυπτους χώρους. Έτσι, την τελευταία δεκαετία του αιώνα πολλαπλασιάζονται οι έρευνες στις οποίες καταγγέλλονται οι άθλιες συνθήκες ζωής των μεταναστών και των εργατών στα *tenements* [δικαιικές πολυκατοικίες], τα υπερκορεσμένα από ενοίκους ακίνητα που βρίσκονται κυρίως στη Νέα Υόρκη. Στο βιβλίο *How the Other Half Lives* ο Jacob Riis περιγράφει τα *slums* του Ηστ Σάιτ, μιας από τις πιο πυκνοκατοικημένες αστικές ζώνες του κόσμου την περίοδο αυτή (βλ. χάρτη, κεφάλαιο 5), και επισημαίνει την υψηλή τιμή των ενοικίων. Ακολουθώντας το πρότυπο των γερμανικών στατιστικών ερευνών, οικονομολόγοι και στατιστικοί πολλαπλασιάζουν τις προειδοποιήσεις τους κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου. Σε συνεργασία με τη New York City Charity Organization οργανώνουν μιαν έκθεση, αποτέλεσμα της οποίας θα είναι, όπως θα δούμε παρακάτω, μια μεταρρύθμιση των οικοδομικών προδιαγραφών των *tenements* το 1901.

Σωματικά μειονεκτήματα και φθίνουσα γονιμότητα. Η συνειδητοποίηση της ύπαρξης των περιθωριοποιημένων κατώτερων στρωμάτων συμβαδίζει με την πεποίθηση ότι οι τρώγλες γεννούν ένα σωματικά εκφυλισμένο, κατώτερο είδος ανθρώπου. Στα μέσα της δεκαετίας του 1880 ο φόβος για τον εκφυλισμό που προκαλεί η αστικοποίηση είναι τόσο μεγάλος ώστε ένας άγγλος λόρδος γράφει:

Λε περιπλανηθεί ο αναγνώστης στους άλλιους δρόμους των ανατολικών και των νότιων συνοικιών του Λονδίνου [...] Αν είναι μεσαιού αναστήματος, θα είναι κατά ένα κεφάλι ψηλότερος από τους ανθρώπους που θα συναντήσει παντού θα διασταυρώνεται με πρόσωπα γλωμά, με μορφές ζαρωμένες, με σώματα ασθενικά και καχεκτικά, με στενούς ώμους και με όλα τα εξωτερικά γνωρίσματα της έλλειψης ζωτικής δύναμης [...] (Murard 1978, 71).

Μόνον οι γάμοι με τους εύρωστους κατοίκους της υπαίθρου θα επιτρέψουν την επίβωση των εκφυλισμένων ανθρώπων της πόλης. Μάλιστα ένας γιατρός του Λονδίνου, ο James Cantlie, επινοεί μια νέα λέξη για να χαρακτηρίσει την κατάσταση: «*urbomorbus*» (Lees, 138). Στην Αγγλία ο συναγεμιάς κορυφώνεται στην καμπή του αιώνα, όταν ξεσπά ο Πόλεμος των Μπόερς. Από τους εργάτες του Μάντσεστερ που πα-

ρουσιάστηκαν για κατάταξη, τρεις στους πέντε απαλλάσσονται για λόγους υγείας. Και ορισμένοι διερωτήθηκαν: «Είναι η ζωτικότητα της φυλής που φθείρεται στα ορυχεία, μπροστά στους λέβητες των εργοστασίων, μέσα στους διαδάλους της πόλης;».

Η αγωνία αυτή δεν περιορίζεται στη Μεγάλη Βρετανία. Οι Γάλλοι ανησυχούν επίσης. Η πτώση των γεννήσεων επιταχύνεται κατά τη δεκαετία του 1890, και το 1895 ο αριθμός των θανάτων υπερβαίνει τον αριθμό των γεννήσεων. Ένας γιατρός ανθρωπολόγος, ο Arthur Bordier, ο οποίος μελέτησε τη γεννητικότητα και τη θνησιμότητα στο Παρίσι, χαρακτήρισε την κατάσταση με τον όρο «*malaria urbana*», αντίστοιχο του όρου «*urbomorbus*» του Cantlie. Στη Γαλλία όμως —και το γεγονός επιβεβαιώνει τις αναλύσεις που έχουν προαναφερθεί— η ανησυχία αναφέρεται σε ένα γενικότερο πρόβλημα, τη δημογραφική πτώση, και όχι σε ένα πρόβλημα του οποίου η αιτία θα ανάγονταν σ' αυτή καθαυτή την πόλη. Εντελώς διαφορετική είναι η πνευματική εικόνα στη Γερμανία την ίδια περίοδο. Ένας μάλλον άγνωστος μέχρι τότε στατιστικολόγος του Μονάχου, ο Georg Hansen, αναπτύσσει στα τέλη της δεκαετίας του 1880 μια κοινωνιολογική, όπως την ονομάζει, θεωρία της αστικοποίησης. Χωρίς τις μεταναστεύσεις από την υπαίθρο οι πόλεις θα εξαφανίζονταν μέσα σε τρεις ή τέσσερις γενιές. Επιπλέον, μολονότι δεν αποδεικνύεται από τους αριθμούς, αφήνει να εννοηθεί ότι η αστικοποίηση έχει εξασθενήσει τις μεσαιές τάξεις και ότι το ευφύστερο τμήμα του πληθυσμού θα εξουθενωθεί από την αύξηση του προλεταριάτου. Τα επιχειρήματα του άσημου αυτού στατιστικολόγου επαναλαμβάνονται και διογκώνονται από τον Otto Ammon, παγγερμανιστή* επηρεασμένου από τον κοινωνικό δαρβινισμό. Στα εκλαϊκευτικά του κείμενα προβάλλει ένα όραμα πολύ ριζοσπαστικότερο από εκείνο του μέντορά του. Δεν θα χρειαστούν τρεις γενιές για να εξαφανιστούν οι πόλεις, θα αρκούν δύο. Παράλληλα, συνεισφέρει τη δική του «συμβολή» στη θεωρία: οι μετανάστες που συρρέουν από την υπαίθρο στις πόλεις είναι φορείς των χαρισμάτων της γερμανικής ψυχής, ενώ εκείνοι που παραμένουν έχουν περισσότερο χαρακτηριστικά Ασιατών. Η πόλη δεν στερεί απλώς την υπαίθρο από τα καλύτερα στοιχεία της αλλά, επιπλέον, διαφθείροντάς τα, οδηγεί στην προοδευτική εξαφάνισή τους. Η πόλη λοιπόν συνιστά απειλή εναντίον της γερμανικής φυλής.

Η χυδαία αυτή αντιπαράθεση προς την αστικοποίηση ενισχύεται από εργασίες περισσότερο σοβαρές από πλευράς στατιστικής —όπως εκείνες του Adolph Weber, οι οποίες αποδεικνύουν ότι η γονιμότητα των γυναικών είναι αντιστρόφως ανάλογη του μεγέθους των πόλεων ή, πάντα στην ίδια παράδοση, η εργασία που εξέδωσε ο Felix Theilhaber το 1913 με τίτλο *Das sterile Berlin*, βραβευμένη από την Εταιρεία για

* παγγερμανιστής: οπαδός του παγγερμανισμού, που έχει ως στόχο να ενώσει σ' ένα κράτος όλους τους γερμανικής καταγωγής λαούς.

τη φυλετική υγιεινή— αλλά οι οποίες, από πολιτικής και κοινωνικής πλευράς, στριμίζονται σε συντηρητικό υπόβαθρο, παραπλήσιο με εκείνο των παραπάνω θεωριών. Στις παραμονές του πολέμου, οι ιδέες αυτές είναι πολύ διαδεδομένες και η αντίθεση ανάμεσα στην ύπαιθρο και την πόλη έχει καθιερωθεί παντού ως ευαγγέλιο. «Ο αγροτικός πληθυσμός αποτελεί την αληθινή πηγή νεότητας του έθνους, ενώ οι πόλεις που, όπως ο Κρόνος, καταβροχθίζουν τα παιδιά τους, είναι ο τάφος της ανθρώπινης φυλής [...].» (Lees, 148). Η αντίθεση που εκφράζουν οι γερμανοί συντηρητικοί στην αστικοποίηση τροφοδοτείται από τη διαφορά ανάμεσα στην αστική και την αγροτική γεννητικότητα στα τέλη του 19ου αιώνα. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, λόγω του δυναμισμού του πληθυσμού, θεωρίες τέτοιου είδους — το άρθρο ενός δημογράφου από το Σικάγο κάνει λόγο για αυτοκτονία της φυλής στις ΗΠΑ — δεν έχουν ουσιαστικά καμιά απήχηση.

Το πλήθος: πηγή τρόμου και ακαλαισθησίας. Σύμφωνα με πολλούς παρατηρητές, ο εκφυλισμός δεν είναι αποκλειστικά και μόνο φυσικός αλλά συνοδεύεται από ηθική διαφθορά. Στο πεδίο αυτό, η πρωτοτυπία της εποχής δεν βρίσκεται τόσο στους φόβους που εκφράζουν οι αξιωματούχοι της εκκλησίας, τα επιχειρήματα των οποίων δεν διαφέρουν πολύ από εκείνα της δεκαετίας του 1840, όσο στις ανησυχίες των παρατηρητών, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι οι πόλεις απειλούν τις παραδοσιακές αξίες και αποτελούν γόνιμο έδαφος για την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης.

Η Γερμανία είναι αναμφισβήτητα η χώρα στην οποία οι φόβοι αυτοί έχουν αναπτυχθεί περισσότερο. Ο Ferdinand Tönnies, κοινωνιολόγος προσηλωμένος στις αξίες της παράδοσης, στο έργο του *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887) αντιπαράθετει την κοινότητα στην κοινωνία. Η κοινότητα γεννιέται από την οικογένεια και στο πλαίσιο της η ηθική εκφράζεται μέσω των δεσμών αίματος και της πίστης. Η κοινοτική οικονομία βιώνεται εξ ολοκλήρου στην αγροτική κατοικία. Στην κοινωνία, αντίθετα, τα αγαθά και τα άτομα αποτελούν ένα τεχνητά συχολλημένο σύνολο, που βασίζεται σε μεταβατικές, επιφανειακές και συμβατικές σχέσεις, και στα πλαίσια αυτά η ηθική δεν έχει θέση. Κατά την άποψη του Tönnies «η μεγάλη πόλη και η κοινωνία γενικά αντιπροσωπεύουν τη φθορά και το θάνατο του λαού». Με το παραδοσιακό αυτό ρεύμα, που είναι επηρεασμένο από τον ρωμαιοκαθολικό συντηρητισμό, συνδέονται ορισμένες μελέτες μαθητών του Le Play, μεταξύ άλλων του Alfred Des Cilleuls, οι οποίες πραγματεύονται τις σχέσεις ανάμεσα στα μεγάλα πολεοδομικά συγχροτήματα και την κοινωνική οικονομία. Οι τοποθετήσεις αυτές δεν περιορίζονται στο επίπεδο των ιδεών. Πράγματι, οι εργοδότες, προκειμένου να καταπολεμήσουν το ανερχόμενο κύμα του σοσιαλισμού, δημιουργούν στα νοτιοανατολικά διαμερίσματα της χώρας μοναστήρια-εργοστάσια, όπου προσέρχονται νέες της υπαίθρου για να συγχροτήσουν την προίκα τους. Στο πλευρό μιας τέτοιας συζύγου, διαπαιδαγωγημένης

με τον σεβασμό των παραδοσιακών αξιών, είναι δυνατόν ο εργάτης της πόλης να συνεχίσει να είναι ενεργός σοσιαλιστής;

Στις Ηνωμένες Πολιτείες σπάνια διατυπώνονται τόσο αρνητικές ερμηνείες του κόσμου της πόλης. Όταν εμφανίζονται τέτοιες ιδέες, εκφράζονται συνήθως από προτεστάντες πάστορες, ανήσυχους για τη μεταβαλλόμενη ισορροπία μεταξύ ρωμαιοκαθολικών και προτεσταντών η οποία οφείλεται στη συρροή μεταναστών από ρωμαιοκαθολικές χώρες. Σ' αυτούς συγκαταλέγονται ο βαπτιστής πάστορας Josiah Strong και κυρίως ο Samuel L. Loomis, καθηγητής στο θεολογικό σεμινάριο της Βοστώνης. Τα επιχειρήματά του δεν διαφέρουν ουσιαστικά από εκείνα που διατυπώνονταν τις προηγούμενες δεκαετίες. Όπως και στη Γερμανία, όπου η εκλογική πρόοδος των σοσιαλδημοκρατών ανησυχούσε τους συντηρητικούς, αντίστοιχα οι θέσεις των Αμερικανών διατυπώνονται την επαύριο των γεγονότων που ξέσπασαν στις αρχές του Μαΐου του 1886 στη Χέιμαρκετ Σκουέρ στο Σικάγο. Ο φόβος του όγλου τροφοδοτεί τη συντηρητική ρητορική.

Τα πλήθη της πόλης δεν είναι μόνο επικίνδυνα, είναι επίσης απαίδευτα. Η συγκεντρωση ατόμων καταστρέφει την καλαισθησία. Η μετάπτωση από το κοινωνικό πεδίο στο πεδίο της αισθητικής έχει ήδη ανιχνευθεί στον Ruskin, ο κυριότερος όμως εκπρόσωπος αυτής της τάσης είναι ένας άλλος Βρετανός, ο Raymond Unwin, τεχνικός —δημιούργησε την πρώτη garden-city [κηπούπολη] στο Λέτσογουερθ— και θεωρητικός. Το 1909 εκδίδει το βιβλίο *Town Planning in Practice: An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs*. Ο Raymond Unwin έχει επηρεαστεί από τον Βιενέζο Camillo Sitte, ο οποίος διατυπώνει μια συστηματική κριτική στην φονξιοναλιστική πόλη:

Οι τεχνικοί σήμερα καταβάλλουν μεγαλύτερη προσπάθεια απ' ό,τι χρειάζεται για να δημιουργήσουν απέραντες ευθύγραμμες οδούς και πλατείες άψογης κανονικότητας. Οι προσπάθειες αυτές μοιάζουν να βρίσκονται σε λάθος κατεύθυνση στα μάτια αυτών που προβληματίζονται ιδιαίτερα για την αισθητική της πόλης. Στο ζήτημα αυτό οι πατέρες μας είχαν πολύ διαφορετικές ιδέες από τις δικές μας [...]. Η χαρακτηριστική έλλειψη κανονικότητας των παλαιών πλατειών προέρχεται από τη βαθμιαία ιστορική τους εξέλιξη. Δύσκολα θα κάνει κάποιος λάθος αν αποδώσει την ύπαρξη αναπάντεχων παρεκκλίσεων από την ευθεία σε πρακτικές αιτίες: στην ύπαρξη ενός καναλιού, ενός ήδη χαραγμένου δρόμου ή στη μορφή μιας οικοδομής. Όλοι γνωρίζουν ότι η γραμμική όψη τους δεν είναι ηθελημένη [...]. Για πιαον λόγο να εξαλείψουμε με κάθε κόστος όλες τις ανωμαλίες του εδάφους, να καταστρέψουμε υπάρχοντες δρόμους ή να εκτρέψουμε ακόμη και υδάτινα ρεύματα προκειμένου να επιτύχουμε μια κοινότοπη συμμετρία; Θα ήταν, αντίθετα, καλύτερο να τα διατηρήσουμε με ευχαρίστηση ώστε να δικαιολογήσουμε τις αποκλίσεις από την ευθεία, τις παρακάμψεις στις οδικές αρτηρίες [...]. Χωρίς αυτές, ακόμη και οι ωραιότερες δημιουργίες διατηρούν πάντα κάποιον ακαμψία και την ενοχλητική εντύπωση της επιτήδευσης· άλλωστε, διευκολύνουν τον προσανατολισμό

στο δαίδαλο των οδών και, ακόμη και από την άποψη της υγιεινής, δεν είναι χωρίς πλεονεκτήματα. Χάρη στις καμπύλες και τις τετλασμένες των λεωφόρων τους, η σφοδρότητα του ανέμου είναι λιγότερο αισθητή στις παλαιές πόλεις (Choay, 268-275).

Η πολιτιστική αντίθεση στη σύγχρονη πόλη υπήρξε ιδιαίτερα έντονη στη Γερμανία. Πράγματι, πολλοί νοσταλγούν τους κοινωνικούς δεσμούς που υπήρχαν στις πόλεις-κοινότητες πριν από τη ραγδαία αστικοποίηση καθώς και τις μορφές τέχνης που είχαν αναπτυχθεί σ' αυτές ακολουθώντας τις τοπικές παραδόσεις, την τέχνη των μικρών πόλεων-πατριδών. Και πολλοί θεωρούν ότι η Χαϊδελβέργη ή η Νυρεμβέργη αποτελούν την πεμπτουσία της γερμανικής πόλης και όχι το Βερολίνο.

Ο σύγχρονος κόσμος και οι επαγγελίες του

Μολονότι πολλοί από τους παρατηρητές επικρίνουν την πόλη και ιδιαίτερα τη μεγάλη, υπερισχύουν οι αισιόδοξες απόψεις. Οι δυσκολίες της ζωής στις πόλεις δεν είναι πλέον εκείνες που γνώρισαν οι αστικοί πληθυσμοί κατά το πρώτο ήμισυ του αιώνα. Η φτώχεια εξακολουθεί να υφίσταται, αλλά οι προσπάθειες των τοπικών αρχών είχαν φέρει αποτελέσματα. Οι στατιστικοί κατακρίνουν τις προκατειλημμένες απόψεις εναντίον της αστικοποίησης. Η πόλη, ισχυρή εστία πολιτισμού, προκαλεί αισθήματα υπερηφάνειας.

Η αισιοδοξία των στατιστικολόγων. Στα τέλη του 19ου αιώνα οι επιστήμονες πολλαπλασιάζουν τις μελέτες οι οποίες κατατείνουν να αποδείξουν, αν όχι την ανακρίβεια, τουλάχιστον τον εξαιρετικά μεροληπτικό χαρακτήρα των επικριτικών αντιλήψεων για την πόλη. Σύμφωνα με την άποψη του Andrew Lees, οι μελέτες στη Μεγάλη Βρετανία και τη Γερμανία δεν είχαν το εύρος των αντίστοιχων γαλλικών ή αμερικανικών ερευνών. Υπάρχουν ασφαλώς φυλλάδια ή άρθρα στα οποία διατυπώνονται οι ίδιες ιδέες, κάποτε διαποτισμένες, λιγότερο ή περισσότερο, από τον κοινωνικό δαρβινισμό, παραμένουν όμως μάλλον αφανείς. Ο Émile Levasseur, καθηγητής στο Collège de France, εκδίδει το 1891 μια σφαιρική μελέτη με τίτλο *La Population Française*, στην οποία διαφοροποιείται από την απαισιόδοξη άποψη ως προς το ρόλο του Παρισιού. Χωρίς να συγκαλύπτει τις ανεπάρκειες που χαρακτηρίζουν το πολεοδομικό συγκρότημα του Παρισιού, σημειώνει ωστόσο ότι η ανάπτυξη του Παρισιού σημαίνει την ανάπτυξη ενός ουσιαστικού στοιχείου του έθνους. Το 1897, ο Paul Meuriot, καθηγητής ιστορίας που αφιερώνει τα έργα του στον Émile Levasseur, επανέρχεται στα ίδια θέματα στη διατριβή του με τίτλο *Des agglomérations urbaines dans l'Europe contemporaine*. Τα συμπεράσματά του απηχούν ακριβώς την αισιοδοξία που διακρίνει αυτό το ρεύμα σκέψης:

Οι αστικές συγκεντρώσεις [...] δεν εξαλλιώνουν τους αγροτικούς πληθυσμούς, οι οποίοι αντί-

Θετα έχουν μερίδιο από τα πλούτη που παράγουν οι πόλεις. Οι πόλεις άλλωστε διαδραματίζουν, στο γενικότερο πλαίσιο της οικονομίας, ένα ρόλο πολύ πιο συντηρητικό απ' ό,τι συνήθως νομίζεται: αν υποθέσουμε, πράγματι, ότι ένας αγροτικός πληθυσμός αναγκάζεται να μεταναστεύσει λόγω του υπερπληθυσμού ή για κάποιον άλλο λόγο δεν θα υπήρχε τότε ο φόβος, αν δεν υπήρχαν τα αστικά κέντρα, ότι ο πληθυσμός αυτός θα κατευθυνόταν στο εξωτερικό; Τα αστικά κέντρα προσελκύουν ένα λίγο ως πολύ αξιοσημείωτο ποσοστό μεταναστών και τους συγκρατούν στο εθνικό έδαφος. Στην Αγγλία ή τη Γερμανία, παραδείγματος χάριν, το ρεύμα της εξωτερικής μετανάστευσης αντισταθμίζεται από την έλξη που ασκούν τα μεγάλα κέντρα. Στη Γαλλία η αγροτική μετανάστευση φαίνεται σημαντική λόγω της χαμηλής γεννητικότητας: σ' αυτήν οφείλεται η είσοδος ξένων στοιχείων, σε αναλογία μεγαλύτερη από την αντίστοιχη άλλων χωρών, στα αστικά μας κέντρα [...]. Παρόλληλα όμως με αυτά τα πλεονεκτήματα, οι πόλεις παρουσιάζουν και μειονεκτήματα [...], τις κάποτε ολέθριες συνέπειές τους στη δημογραφία, στην ηθική, κοινωνική, πολιτική τάξη κλπ.. Επίσης, ο ρόλος των δημοσίων αρχών απέναντί τους είναι να βελτιώνουν τις υλικές και ηθικές συνθήκες και να μην λαμβάνουν μέτρα που θα μπορούσαν να προκαλέσουν μιαν υπερβολική ανάπτυξη των μεγάλων κέντρων [...].

Παρ' όλο που κατά την άποψη του Paul Meuriot η πόλη παραμένει η πεμπτουσία του πολιτισμού, οι απογνώσεις στα συμπεράσματά του έρχονται να υπενθυμίσουν την αμφισημία πολλών από τις αντιλήψεις που διατυπώνονται για την πόλη. Άλλωστε, ακριβώς όπως οι πόλεις του 19ου αιώνα γεννήθηκαν από μιαν επιστημονική επανάσταση, μια άλλη επιστημονική επανάσταση — οι συγκοινωνίες και κυρίως ο ηλεκτρισμός — θα έθετε σε άλλες βάσεις το ζήτημα της πυκνότητας του πληθυσμού, που αποτελούσε το αρνητικότερο στοιχείο της ανάπτυξης των μεγάλων αστικών κέντρων.

Στο ίδιο σύστημα ιδεών ανήκει η μελέτη του Adna Weber *The Growth of Cities in the Nineteenth Century, A Study in Statistics*, που εκδόθηκε το 1899. Ο συγγραφέας, ο οποίος είχε γεννηθεί στη Νέα Υόρκη το 1870, έπειτα από τις σπουδές του στο Κορνέλ υπέβαλε το 1898 ως διατριβή στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια τη μελέτη αυτή, η οποία εκδόθηκε τον επόμενο χρόνο. Τον ίδιο χρόνο, με προτροπή του Theodore Roosevelt, αρχίζει να εργάζεται στην υπηρεσία Στατιστικής της Εργασίας της Πολιτείας της Νέας Υόρκης. Κατά την άποψή του, η τεράστια θνησιμότητα που παρατηρείται στις πόλεις δεν είναι μοιραία και η τάση μπορεί να αντιστραφεί με τη διάδοση της εφαρμογής μέτρων υγιεινής. Εκφράζει ρητά την αντίθεσή του στις απόψεις του Otto Ammon:

Ο Ammon και όσοι ακολουθούν τη σχολή του έφθασαν σε τέτοιο σημείο υπερβολής ώστε να διακηρύξουν ότι η διαδικασία φυσικής επιλογής που προκαλεί η άστυφιλία παράγει μια διαφορετική φυλή και διακρίνουν τους δολιχοκέφαλους, με επίμηκες κρανίο, από τους βραχυκέφαλους με στρογγυλεμένο κρανίο, οι οποίοι παραμένουν στις αγροτικές περιοχές. Τέτοιου είδους φαινόμενα, εάν αποδεικνύονταν, θα παρουσίαζαν ενδιαφέρον μόνον για τους ανθρωπολόγους, δεδομένου ότι η σχέση ανάμεσα στο σχήμα του κρανίου και τις διανοητικές ικανότητες μένει να αποδειχθεί [...] (Weber, 441).

Και διατυπώνει την αντίληψή του για τη λειτουργία της πόλης:

Η πόλη είναι το φασματοσκόπιο της κοινωνίας: αναλύει και εξετάζει εξονυχιστικά τον πληθυσμό, διαχωρίζοντας και ταξινομώντας τα διάφορα στοιχεία. (Ολόκληρη η πορεία του πολιτισμού αποτελεί μια διαδικασία διαφοροποίησης και η πόλη είναι ο μεγάλος διαφοροποιητικός παράγοντας. Η μετρίότητα της υπαίθρου μετατρέπεται από την πόλη είτε σε ανώτερο γέραςμα είτε σε ποταπή εγκληματικότητα. Η ιδιοφυΐα συχνά γεννιέται στην υπαίθρο αλλά αποκαλύπτεται και αναπτύσσεται στην πόλη [...]).

Η υποτιθέμενη ανηθικότητα της πόλης. Σύμφωνα με τη γνώμη των συγγρόνων, η πόλη είναι επικίνδυνη γιατί ενθαρρύνει κάθε είδους διαστροφή. Οι υπέρμαχοι της αστικής ζωής θα απαντήσουν σε δύο επίπεδα. Θα επιχειρήσουν να αποδείξουν ότι η πόλη δεν είναι γενεσιουργός της εγκληματικότητας σε μεγαλύτερο βαθμό από την υπαίθρο. Επίσης, θα αποδείξουν ότι η πόλη είναι ο τόπος στον οποίο ανθεί η ατομική ελευθερία, αξία που δεν είναι συνώνυμη με τον εγωισμό αλλά που, αντίθετα, ενθαρρύνει την εθελοντική αλληλεγγύη. Με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο εργάστηκε για να αποδείξει ότι η μεγάλη αστική θνησιμότητα δεν ήταν αναπόφευκτη, ο Adna Weber, επικαλούμενος τις στατιστικές, αποσκοπεί να αποδείξει ότι η ανηθικότητα για την οποία κατηγορούνται οι κάτοικοι των πόλεων συχνά δεν υφίσταται στην πραγματικότητα. Ως προς τις εξώγαμες γεννήσεις, τις οποίες υποτίθεται ότι ενθάρρυνε το περιβάλλον της πόλης, επανέρχεται στην επιχειρηματολογία του Levasseur, που είχε επισημάνει ότι οι άγαμες μητέρες της υπαίθρου κατέφευγαν για τον τοκετό στα νοσοκομεία των πόλεων. Ακολουθώντας πάντα τον Levasseur, υποστηρίζει ότι οι δόθεν εξώγαμες γεννήσεις στο Παρίσι είναι απλώς καρπός σχέσεων ερωτικών ζευγαριών που θεωρούν την ελεύθερη ένωση εξίσου νόμιμη με το γάμο. Και καταλήγει: «Όταν γίνουν αυτές οι αφαιρέσεις, το επίπεδο της ανηθικότητας στο Παρίσι θα είναι μειωμένο κατά τουλάχιστον δύο φορές σε σύγκριση με εκείνο του αγροτικού πληθυσμού». Ο στατιστικολόγος της Νέας Υόρκης αποδεικνύει ότι στη Γερμανία και τη Σκωτία η παρανομία στις πόλεις είναι μικρότερη από την αντίστοιχη της υπαίθρου και ότι εξιδανικεύεται εύκολα η συμπεριφορά των κατοίκων της υπαίθρου, των οποίων η φασλότητα αναφέρεται λιγότερο συχνά από τον τύπο (Weber, 105-106).

Ανάλογες αντίληψεις εκφράζει ο Γερμανός Eugen Kalkschmidt. Σ' αυτές έρχεται να προστεθεί μια ακόμη πιο σαφής θέση υπέρ του φιλελεύθερου χαρακτήρα της πόλης:

Από κοινωνική άποψη, η επίδραση των πόλεων ασκήθηκε [...] με τρόπο που ευνόησε τη φιλελεύθερη και προοδευτική σκέψη. Η ποικιλία των δραστηριοτήτων, των ενδιαφερόντων και των γνώμων προκαλεί στην πόλη μια διανοητική διέγερση που οδηγεί τόσο σε ευρύτερες και πιο ελεύθερες κρίσεις όσο και σε μια εντονότερη τάση για θετική εκτίμηση των νέων ιδεών και τρόπων [...]. Ο αγροτικός πληθυσμός δεν είναι μόνο συντηρητικός, διακατέχεται επίσης από πλάνες και προκαταλήψεις και από την πόλη δέχεται κάθε φωτισμένη ιδέα του.

Όταν ο Zola γράφει, το 1897, το Παρίσι, ο ενθουσιασμός του για τη μεγάλη πόλη είναι ακόμη εμφατικότερος. Αντίστοιχα, ο φιλελεύθερος βουλευτής Joseph Cowen, ιδιοκτήτης του Newcastle Chronicle, όταν καλείται το 1881 να εκφωνήσει έναν πανηγυρικό για την πεντηκοστή επέτειο του Μίντλσμπερ — ο πληθυσμός της πόλης στις όχθες του Τηζ, από 154 άτομα το 1831 είχε ανέλθει σε 55.288! — εκφράζεται με στόμφο. Το πομπώδες ύφος του δεν οφείλεται απλώς στην τυπικότητα του επίσημου λόγου αλλά εκφράζει μια βαθιά προσήλωση στις αστικές αξίες. Οι πόλεις είναι «κάστρα της ελευθερίας, εστίες της ελευθερίας» (Lees, 212· Briggs, 274 κ.ε.).

Σύμφωνα με ένα γερμανικό μεσαιωνικό ρητό «ο αέρας της πόλης ελευθερώνει τον άνθρωπο». Ο Werner Sombart υποστηρίζει ότι η ελευθερία, παρά τη προσωπική υλικού κέρδους, προσελκύει τους μετάναστες στην πόλη. Η πόλη απελευθερώνει από την τυραννία του γένους (clan) και των γειτόνων. Καθιστώντας τους ανθρώπους ελεύθερους, η πόλη τους επιτρέπει να αναπτύσσουν σχέσεις, να αλληλοβοηθούνται. Οι δεσμοί που δημιουργούνται έχουν μια σταθερότητα διακριτικής ποιότητας σε σύγκριση με την κοινότητα των παραδοσιακών πόλεων — την *Gemeinschaft* [κοινότητα]. Στην παραδοσιακή πόλη οι δεσμοί στηρίζονταν σε μια σειρά απαγορεύσεων, οι οποίες, επειδή απέρριπταν την ενσωμάτωση κάθε νεοφερμένου και κάθε ατόμου που θεωρείτο κατώτερο, όπως οι Εβραίοι, τα νόθα παιδιά, οι υποδεέστεροι υπηρέτες κλπ., καθιστούσαν την κοινότητα όχι μια δημοκρατική δομή αλλά κύτταρο αποκλεισμού (Walker, 29). Οι θέσεις αυτές εκφράζονται από προοδευτικούς παιδαγωγούς όπως ο Johannes Tews ή από Προτεστάντες θεολόγους, μεταξύ άλλων τον Reinhold Seeberg, καθηγητή στο Βερολίνο, οι οποίοι επιδιώκουν να αποστομώσουν τις καταγγελίες για τα ηθικά ελαττώματα των πόλεων (Lees, 213 κ.ε.). Στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου η αφοσίωση στις παραδόσεις δεν είναι τόσο ισχυρή, είναι λιγότεροι εκείνοι που υπερασπίζονται την πόλη ως τόπο ελευθερίας. Στον αμερικανικό κόσμο σύμβολο ελευθερίας είναι η Μεθόριος, οι εκτάσεις που πρέπει να κατακτηθούν και να εποικισθούν, παρά η πόλη.

Η πόλη, εστία πολιτισμού. Η γερμανική κοινωνιολογία δεν διακατέχεται αποκλειστικά και μόνο από συντηρητικές απόψεις για την αστική ανάπτυξη. Ο Lorenz von Stein, καθηγητής στη Βιέννη για μεγάλο χρονικό διάστημα, υπερασπίζεται με εμμονή τον πολιτιστικό ρόλο της μεγάλης πόλης, στην οποία και μόνο είναι δυνατόν να αναπτυχθεί μια πραγματική πνευματική ζωή. Ο κατ' εξοχήν απολογητής της αστικής ζωής, όμως, είναι ο Eugen Kalkschmidt: «Η ζωή σε διαρκή υπερένταση δεν προκαλεί μόνο νευρασθένεια, τυπική ασθένεια των κατοίκων των πόλεων αλλά συγχρόνως και μεγαλύτερη ευαισθησία, η οποία είναι πηγή μέγιστης παραγωγικότητας στον τομέα της πνευματικής εργασίας». Αν οι μεγαλουπόλεις δίνουν αφορμή για την ενασχόληση συγγραφέων με την περιγραφή των φτωχών συνοικιών, της αθλιότητας και των

διαστροφών, είναι επίσης αντικείμενο εξυμνητικών κειμένων για τον καλλιτεχνικό τους ρόλο. Στον τομέα αυτόν το Βερολίνο, το Μόναχο και η Βιέννη, όπως και το Λονδίνο, η Νέα Υόρκη και κυρίως το Παρίσι, παρουσιάζονται με εξαιρετικά θετικές εικόνες. Αστερεύονται σε ύμνους είναι οι βάρδοι της πολιτιστικής δύναμης της πόλης, που εκφράζουν τον ενθουσιασμό τους για τον παλλαπλασιασμό των θεάτρων, των αιθουσών όπερας και συναυλιών, των μουσείων, των βιβλιοθηκών, των σχολικών και πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Σ' αυτούς ανήκει ο αμερικανός προοδευτικός μεταρρυθμιστής Frederic C. Howe, που εξέδωσε το 1905 το βιβλίο *The City: the Hope of Democracy*:

Η πόλη έδωσε τη δυνατότητα της παγκόσμιας κουλτούρας, της εκπαίδευσης και της παιδείας, ακριβώς όπως έδωσε τη δυνατότητα της βιομηχανίας και του εμπορίου [...]. Σήμερα [...] η εκπαίδευση δεν έχει απλά προσαρμοστεί γενναϊόδωρα στις ανάγκες όλων αλλά, επιπλέον, τα νυκτερινά μαθήματα, οι εκθέσεις, οι διαλέξεις, οι συναυλίες, τα πανεπιστημιακά ιδρύματα, τα πάρκα, τα γήπεδα, ο τύπος που προσφέρεται σε φτηνή τιμή, οι επαγγελματικές οργανώσεις, η εκκλησία, όλα αυτά από κοινού έχουν οδηγήσει την παιδεία σε ένα επίπεδο που κανείς δεν είχε ποτέ ονειρευτεί μέχρι τώρα.

Ανάλογες απόψεις εκφράζει με πάθος ο Βερολινέζος August Endell, αρχιτέκτονας του *Jugendstil* και τεχνοκριτικός, στο βιβλίο του *Die Schönheit der grossen Stadt* [Η ομορφιά της μεγάλης πόλης] το 1908:

Η μεγάλη πόλη, παρά τα αποτρόπαια οικοδομήματά της, παρά το θόρυβο, παρόλα όσα μπορεί να της προσάψει κάποιος, αποτελεί ένα θαύμα ομορφιάς και ποιότητας για όποιον θέλει να δει ένα παραμύθι: πολύ πιο λαμπρό, πολύ πιο πολύχρωμο, πολύ πιο ποικιλόμορφο απ' ό,τι θα μπορούσε ποτέ να επισημίσει ένας ποιητής: είναι ένα σπίτι, μια μητέρα που κάθε μέρα επιφυλάσσει νέες και άμπολλες χαρές στα παιδιά της (Lies, 202 και 207).

Εξ ίσου ενθουσιώδεις είναι ο Théodore Dreiser, ο Ford Hueffer, ο Charles Delon. Ο τελευταίος, σε ένα έργο του το 1888 με τίτλο *Notre capitale, Paris* επισημαίνει την πρωτοκαθεδρία της πολιτιστικής ζωής του Παρισιού σ' ολόκληρο τον κόσμο στα τέλη του 19ου αιώνα. Καθώς εξυμνεί με υπερηφάνεια την πρωτεύουσα, ταυτίζει απόλυτα το Παρίσι με τη Γαλλία και τη Γαλλία με το Παρίσι.

Η υπερηφάνεια των πόλεων. Ορισμένες από τις εικόνες που εκπέμπει η πόλη δεν συνδέονται με την πόλη γενικά αλλά με συγκεκριμένες πόλεις: το Μπέρμιγχαμ, το Μάντσεστερ, τη Βοστώνη, το Σικάγο, τη Φραγκφούρτη, το Μόναχο, το Μπορντώ, τη Μασσαλία, το Εδιμβούργο. Τοπικοί λόγιοι εξυμνούν τη μικρή τους πατρίδα, αναφέρονται στην αρχαιότητα των επιφανών οικογενειών. Η υπερηφάνεια αυτή τροφοδοτείται επίσης από τα κοινωνικά ή πολιτιστικά επιτεύγματα των δημοτικών αρχών, από την ικανοποίηση που αντλεί κάποιος όταν ζει σε μια πόλη που θεωρείται ότι την

διοικούν σωστά. Για να μην αναφερθούμε στην υπερηφάνεια που προκαλεί η ανέγερση συμβολικών μνημείων, όπως ήταν ο πύργος του Άιφελ ή η διοργάνωση Παγκοσμίων Εκθέσεων όπως του Παρισιού το 1889 ή του Σικάγο το 1893.

Κατά τις δεκαετίες του 1850 και του 1860 είχαν εγκωμιασθεί από τον Τύπο ή από ειδικευμένα περιοδικά ορισμένα επιτεύγματα των δημοτικών αρχών μεγάλων αγγλικών πόλεων, μεταξύ άλλων του Μάντσεστερ ή του Λίβερπουλ, του Ληντς και κυρίως του Μπέρμιγχαμ. Κατά τη θητεία του Joseph Chamberlain ως δημάρχου, από το 1873 ως το 1876, αναπτύχθηκε το Civic Gospel [Δημοτικό Ευαγγέλιο] του Μπέρμιγχαμ. Χαρακτηριστικό του στοιχείο ήταν η συνεργασία της μεσαίας τάξης με τον εργατικό κόσμο αλλά οι πνευματικές και φιλοσοφικές βάσεις του διαπνέονταν από τον θρησκευτικό ιδεαλισμό που διέκρινε τις μη κομφορμιστικές ομάδες. Η Ουνιταριανή εκκλησία στην οποία ανήκε ο Chamberlain και η οποία, όπως υποστηρίζει ο Asa Briggs, προσέδωσε στον αγγλικό φιλελευθερισμό του 19ου αιώνα τη διακριτή του χροιά στον κοινωνικό τομέα, διαδραμάτισε ουσιαστικό ρόλο στη νέα αντίληψη για την τοπική διαχείριση, χάρη στην οποία το Μπέρμιγχαμ έγινε η Μέκκα της αποτελεσματικότητας της δημοτικής αρχής κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα. Άλλες μη κομφορμιστικές ομάδες, όπως ήταν οι Κουάκεροι* ή οι Κογκρεγκασιοναλιστές,** στους οποίους ανήκε ο πάστορας Robert Dale, συμμερίζονταν αυτή την υπερηφάνεια. Ο τελευταίος, έπειτα από μια επίσκεψή του στη Λουκέρνη, όπου θαύμασε τη λίμνη της και τις βουνοκορφές που την περιβάλλουν, σημειώνει: «Τίποτε σ' αυτό το θαυμάσιο τοπίο δεν μου προκάλεσε έστω και τη μισή από τη συγκίνηση που δοκιμάζω μερικές φορές όταν, έπειτα από τις διακοπές, επιστρέφω στην εργασία μου και αντικρύζω από το τρένο τους καπνισμένους δρόμους του Μπέρμιγχαμ» (Briggs, 199). Και το 1884, στο βιβλίο του *The Lauds of Christ for Common Life*, εξηγεί με

* Quakers: ένα από τα σημαντικότερα «κινήματα αφύπνισης» του αγγλο-σαξωνικού προτεσταντισμού του 17 και 18ου αιώνα που γεννήθηκε στη συνέχεια της διαμάχης ανάμεσα σε πουριτανούς και σε αγγλικανούς. Απέρριπταν κάθε δόγμα, λατρεία και ιεραρχία και προέβλεπαν την αδελφότητα και την ισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους. Αντιστρατεύονταν τον πόλεμο, τις δίκες, τους φόρους. Οι κουάκερ αναπτύχθηκαν κυρίως στην Αμερική, το κίνημα των οποίων διάδόθηκε από ένα άτομο μεγάλης αξίας, τον William Penn, που ίδρυσε το 1682 την αποικία της Pennsylvania προικίζοντάς την μ' ένα εξάηχο Σύνταγμα, το οποίο αποτέλεσε τη βάση του Συντάγματος των ΗΠΑ. Οι κουάκερ που αντιμετώπισαν μεγάλες δυσκολίες με τις αρχές λόγω της άρνησης στρατεύσης και όρκου, διακρίθηκαν για την ανεκτικότητα και το κοινωνικό και εκπαιδευτικό τους έργο. Πάλαψαν για τα ανθρώπινα δικαιώματα, για την αξιοπρέπεια της γυναίκας, για την ειρήνη και για την κατάργηση της δουλείας. Οι αγγλικές και αμερικάνικες ενώσεις τους τιμήθηκαν με το βραβείο Νόμπελ ειρήνης το 1941.

** Κογκρεγκασιοναλισμός: σύστημα με βάση το οποίο κάθε προτεσταντική ενορία είναι αυτόνομη. Τα μέλη της θρησκευτικής αυτής προτεσταντικής κίνησης του 16 και 17ου αιώνα, όπως και οι πουριτανοί και οι πρεσβυτεριανοί ήταν αντίθετα με την επισκοπική έδρα.

ποιον τρόπο είχε αλλάξει η δημοτική διαχείριση και ποιες ήταν οι φιλοδοξίες της:

Προς τα τέλη της δεκαετίας του εξήντα, ορισμένοι άνδρες του Μπέρμιγγαμ ανακάλυψαν ότι πιθανώς ένα ισχυρό και αποτελεσματικό δημοτικό συμβούλιο θα ήταν σε θέση να πράξει περισσότερο για να βελτιώσει τις συνθήκες ζωής στην πόλη απ' ό,τι το ίδιο το κοινοβούλιο. Μίλησα για «ανακάλυψη», γιατί το γεγονός είχε τη φρεσκάδα και τη μαγεία της ανακάλυψης. Μια από τις πρώτες συνέπειες ήταν ότι το δημοτικό συμβούλιο απέκτησε νέο θάλπητρο και κύρος [...]. Οι πιο αδύναμοι και αναποτελεσματικοί σύμβουλοι αποκλείστηκαν και αντικαταστάθηκαν από νέους ανθρώπους. Οι εκλογικές συγκεντρώσεις προσέλαβαν νέο χαρακτήρα. Αντί να συζητούν για μικρά διοικητικά και οικονομικά προβλήματα, οι ρήτορες, με υπέρμετρο ενθουσιασμό, μιλούσαν γι' αυτά που μπορούσε να κάνει για τους κατοίκους της μια μεγάλη πόλη όπως το Μπέρμιγγαμ. Μιλούσαν για την ανάγκη να εξαλειφθούν οι δρόμοι στους οποίους ήταν αδύνατη η υγιεινή και αξιοπρεπής διαβίωση, να γίνει η πόλη πιο καθαρή, πιο ευχάριστη, πιο λαμπρή, να δημιουργηθούν κήποι και πάρκα, ένα μουσείο· τόνιζαν ότι τα μεγάλα μονοπώλια, όπως το φωταέριο και η υδροδότηση, έπρεπε να περιέλθουν στον δήμο, ότι το πόσιμο νερό έπρεπε να παρέχεται άφθονο και με το χαμηλότερο τίμημα· ότι τα κέρδη από την υπηρεσία φωταερίου θα επέτρεπαν να μειωθούν οι τοπικοί φόροι. Σε ορισμένες περιπτώσεις κάποιος τολμηρός ρήτορας ξεσήκωνε τον ενθουσιασμό του κοινού όταν, επικαλούμενος τη δόξα της Φλωρεντίας και των άλλων μεσαιωνικών ιταλικών πόλεων, διατενόταν ότι το Μπέρμιγγαμ θα μπορούσε επίσης να γίνει λίκνο υψηλής λογοτεχνίας και καλών τεχνών (Briggs, 206).

Η πεποίθηση αυτή δεν αποτελεί εξαίρεση: πόλεις όπως το Ληντς, το Μάντσεστερ ή η Γλασκώβη, στην οποία κυκλοφόρησαν τα πρώτα δημοτικά τραμ το 1894, έτρεφαν τους ίδιους ενθουσιασμούς. Όμως, κατά τη γνώμη πολλών παρατηρητών, την καλύτερη τοπική αυτοδιοίκηση πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν οι πόλεις της Γερμανίας.

Οι Βρετανοί και οι Αμερικανοί θεωρούσαν αξιοσημείωτη την αποτελεσματικότητα των γερμανικών δήμων και τα επιτεύγματα της Φραγκφούρτης, της Δρέσδης, του Μάνχαϊμ ή της Κολωνίας έγιναν γνωστά σε άλλους ευρωπαϊκούς δήμους με την ευκαιρία της Έκθεσης της γερμανικής πόλης, που οργανώθηκε στη Δρέσδη το 1903. Στην έκθεση αντιπροσωπεύονταν περισσότεροι από 100 δήμοι, ενώ την επισκέφθηκαν περισσότερες από 400 επιχειρήσεις και 400.000 άτομα, προκειμένου να ενημερωθούν για τη ζωή στις *Stroßstädtle*. Έπειτα από τη μεγάλη επιτυχία της έκθεσης, ένας καθηγητής του τεχνολογικού ινστιτούτου της Δρέσδης δηλώνει με υπερηφάνεια:

Η Έκθεση [...] απέδειξε ότι με την πάροδο του χρόνου γίναμε ανεξάρτητοι. Μάθαμε από τους ξένους αλλά οι ξένες χώρες δεν είναι πλέον δάσκαλοί μας. Αν συγκρίνουμε τι έχει πραγματοποιηθεί στη Γερμανία και στις άλλες χώρες στον τομέα της κατασκευής νοσοκομείων, μετρό και αποχετευτικών συστημάτων, ανέγερσης κατοικιών, και ούτω καθεξής, εύκολα θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε ότι, χωρίς υπερβολή, έχουμε φθάσει, όπως άλλωστε και σε πολλούς άλλους τομείς, στην κορυφή (Loew, 242).

Και άλλοι αξιωματούχοι υπερθεματίζουν: Όπως και κατά τον Μεσαίωνα, οι γερμανικές πόλεις κατέχουν και πάλι «την πρώτη θέση στην παγκόσμια σκηνή». Ενώ στην Αγγλία μόνο το Μπέρμιγγαμ βρισκόταν πράγματι στην αιχμή της πρωτοπορίας, στη Γερμανία καμιά πόλη δεν μπορούσε να διεκδικήσει την πρωτοκαθεδρία, γιατί τα επιτεύγματα των δήμων ήταν εξίσου σημαντικά στη Φραγκφούρτη και τη Δρέσδη, στο Μάνχαϊμ και το Κίελο κλπ.. Οι βασικοί αρχιτέκτονες αυτών των επιτευγμάτων, οι *Oberbürgermeister*, ανήκαν κατά κύριο λόγο στην εθνικοφιλελεύθερη τάση, δηλαδή στην κεντροδεξιά. Ορισμένοι σοσιαλδημοκράτες θεωρούσαν ότι όλα αυτά ήταν απλώς ένα «προπέτασμα καπνού για τις μεσαιές τάξεις» και ότι μόνο οι ιδιοκτήτες ακινήτων ωφελούνταν από αυτές τις πολιτικές. Άλλοι σοσιαλδημοκράτες, όμως, αναγνώριζαν ότι πράγματι είχαν επέλθει βελτιώσεις στις συνθήκες ζωής.

*

Ολοκληρώνοντας αυτή την επισκόπηση των αντιλήψεων για την πόλη, είναι δύσκολο να ιεραρχήσουμε την απήχηση των διαφορετικών απόψεων, στο βαθμό που θα ήταν μάταιο να προσπαθήσουμε να μετρήσουμε την διάδοση των αντιλήψεων. Είναι πάντως δυνατόν να εξαχθούν κάποιες ασφαλείς διαπιστώσεις. Οι πλέον αισιοδόξες απόψεις συνδέονται με τον φιλελευθερισμό, ενώ η ακραία απαισιοδοξία χαρακτηρίζει τους συντηρητικούς. Ορισμένοι παρατηρητές όμως διατυπώνουν πιο σύνθετες θέσεις. Οι στατιστικο-λόγοι του τέλους του αιώνα, όπως ο Levasseur ή ο Weber, ακόμη και όταν καταγγέλλουν τις ακραίες υπερβολές της επιχειρηματολογίας εναντίον των πόλεων, αναγνωρίζουν ότι η πόλη εξακολουθεί να προκαλεί υπερβολικά πολλές ανισότητες. Μετά το 1880, οι θετικές αντιλήψεις για την πόλη υπερτερούν έναντι των αρνητικών. Ακόμη και στη Γερμανία, όπου οι απόψεις ήταν εντονότερα διχασμένες, στην καμπή του αιώνα η ζωή στις μεγάλες πόλεις γίνεται αντικείμενο υπερηφάνειας. Στη Μεγάλη Βρετανία επικρατεί επίσης η πίστη στο μέλλον. Στις Ηνωμένες Πολιτείες διατυπώθηκαν κάποιες απόψεις εναντίον της αστικοποίησης, δεν πρόβλεψαν όμως να ανακόψουν μια γενική αισιοδοξία που σπάνια διαψεύστηκε. Στη Γαλλία, τέλος, η κατάσταση εμφανίζεται πιο σύνθετη. Στη χώρα αυτή η αστικοποίηση εξελίσσεται με πολύ αργότερους ρυθμούς σε σύγκριση με τα γειτονικά κράτη και, ακόμη και στο Παρίσι, δεν εμφανίστηκαν ποτέ συνθήκες αθλιότητας ανάλογες με εκείνες του Ηστ Εντ του Λονδίνου. Οι κοινωνικοί παρατηρητές δεν ανησυχούν τόσο για τις ασθένειες των πόλεων όσο για τα δεινά της γαλλικής κοινωνίας γενικότερα. Ιδιαίτερα τους απασχολεί το πρόβλημα της δημογραφικής ύφεσης, που πλήττει τόσο την πόλη όσο και την ύπαιθρο. Επειδή λοιπόν το αίτημα για επίλυση των προβλημάτων που μάστιζαν τις πόλεις ήταν λιγότερο επιτακτικό, τα επιτεύγματα των δημοτικών αρχών ήταν μάλλον περιορισμένα.

ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ**Μια αλληγορία της βιομηχανικής πόλης**

Η πλοκή όλων των μυθιστορημάτων του Dickens (1812-1870) εκτυλίσσεται στο Λονδίνο. Μοναδική εξαίρεση, το μυθιστόρημα *Δύσκολα Χρόνια* (1854). «Η 'Κόκταουν', στην οποία εκτυλίσσεται ολόκληρο το μυθιστόρημα, φέρει τη σφραγίδα της μηχανής, ή, καλύτερα, του τεχνητού. Η πόλη περιγράφεται σαν μια τεράστια και τερατώδης αποθήκη από κόκκινα τούβλα, όπου, σαν «φρενιασμένοι ελέφαντες», κινούνται ξέφρενα οι μηχανές και τα φουγάρα των εργοστασίων. Πόλη μηχανική, πόλη χωρίς ψυχή και δίχως λογική, η Κόκταουν είναι, το πολύ πολύ, ένα «κοικιστικό συγκρότημα» όπου μόνο η τράπεζα, το σχολείο και το εργοστάσιο φαίνονται να ξεχωρίζουν» (Jean Gattégno).

Το Κόκταουν, όπου περπατούσαν τώρα οι κύριοι Μπαουντερμπάη και Γκραντγκράιντ, ήταν ένας θρίαμβος της πραγματικότητας. Ήταν αμόλυντο απ' τη φαντασία, περισσότερο κι απ' αυτήν την κ. Γκραντγκράιτ. Λς δώσουμε λοιπόν το βασικό τόνο — το Κόκταουν — πριν συνεχίσουμε το σκοπό μας.

Ήταν μια πολιτεία από κόκκινα τούβλα, ή καλύτερα από τούβλα που θα 'ταν κόκκινα, αν τ' άφηναν οι καπνοί και οι στάχτες: όπως όμως είχαν τα πράγματα, ήταν μια πολιτεία μ' ένα αφύσικο κοκκινόμαυρο χρώμα, που θύμιζε ζωγραφισμένο πρόσωπο ανθρωποφάγου. Ήταν μια πολιτεία μηχανών και ψηλών καμινάδων, που άφηναν ολοένα ατέλειωτες σερπαντίνες καπνού, που δεν έπαυαν ποτέ να στριφογυρίζουν. Είχε ένα μαύρο κανάλι κι ένα ποτάμι που έτρεχε νερό κόκκινο από βρώμικες μπογιές. Είχε τεράστιους όγκους από κτίρια γεμάτα παράθυρα, που έτρεμαν και χτυπούσαν όλη την ημέρα και όπου το έμβολο της ατμομηχανής ανεβοκατέβαινε μονότονα, σαν το κεφάλι ενός ελέφαντα που βρίσκεται σε κρίση μελαγχολίας. Είχε κάμποσους μεγάλους δρόμους που έμοιαζαν πολύ ο ένας με τον άλλον και πολλούς μικρούς δρομάκους που έμοιαζαν ακόμα περισσότερο ο ένας με τον άλλον, κι οι άνθρωποι που κατοικούσαν σ' αυτούς ήταν το ίδιο όμοιοι μεταξύ τους, έμπαιναν κι έβγαιναν όλοι τις ίδιες ακριβώς ώρες, αφήνοντας τους ίδιους πάντα ήχους, στα ίδια πεζοδρόμια, για να πάνε να κάμουν την ίδια δουλειά, και το κάθε τους σήμερα ήταν πανομοιότυπο του χθες και του αύριο κι ο κάθε τους χρόνος αντίγραφο του περσινού και του επόμενου χρόνου [...] δεν έβλεπε τίποτα στο Κόκταουν που να μην παρουσιάζει την εικόνα μιας εντατικής κίνησης δουλειάς. Αν τα μέλη μιας θρησκευτικής αίρεσης έχτιζαν εκεί μια εκκλησία [...] την έφτιαχναν σαν ένα είδος θρησκευτικής αποθήκης και καμιά φορά [...] έβαζαν στην κορφή της μια καμπάνα κλεισμένη μέσα σ' ένα κλουβί. Μοναδική εξαίρεση ήταν η Νέα Εκκλησία. Ένα σοβαρισμένο οικοδόμημα, μ' ένα τετράγωνο καμπαναριό πάνω από την πόρτα, που τελειωνε σε τέσσερις μικρούς θολίσκους, που έμοιαζαν με ξύλινα διακοσμητικά ποδάρια. Όλες οι δημόσιες επιγραφές της πολιτείας ήταν γραμμένες με αυστηρά ομοιόμορφα μαύρα γράμματα. Η φυλακή μπορούσε να 'ταν το νοσοκομείο, το νοσοκομείο μπορούσε να 'ταν η φυλακή, το δημαρχείο μπορούσε να 'ταν ένα από τα δυο ή και τα δυο μαζί ή

οτιδήποτε άλλο, μια και τα ιδρύματα αυτά δεν παρουσίαζαν καμιά διαφορά στην αρχιτεκτονική τους χάρη.

(Ντίκενς, *Δύσκολα χρόνια*, μτφρ. Σ. Μαυροειδή-Παπαδάκη, Γράμματα, 1979, σσ. 34-35)

Ο αέρας είναι το ψωμί των πνευμόνων

Ο Arthur de Bonnard (1805-1875), που υπογράφει με το ψευδώνυμο Gullus, είναι γιατρός προσκείμενος στο ρεύμα ιδεών του Φουριερισμού. Εκδίδει αυτό το εν μέρει αυτοβιογραφικό έργο το 1865 στις Βρυξέλλες. Στο βιβλίο καταγγέλλει τις συνθήκες κατοικίας και διεξαγωγής του εμπορίου στην πόλη. Στα αποσπάσματα που ακολουθούν, ξαναβρίσκουμε τον τόνο των υγιεινολόγων γιατρών, οι αξίες όμως που υπερασπίζεται ο Gullus δεν τον συνδέουν με τα κυρίαρχα ιδεολογικά ρεύματα του 19ου αιώνα. Όπως υποστηρίζει, μόνο η έμπρακτη εφαρμογή των ιδεών του Φουριέ, και ιδιαίτερα εκείνη της συνεργασίας, θα μπορούσε να θέσει τέλος στα δεινά της κοινωνίας.

Το σπίτι όπου μένω είναι μια απαίσια τρώγλη, από εκείνες που αφθονούσαν στο Παρίσι πριν από το μεγάλο έργο της ανοικοδόμησής. Η αυλή, κακοπλακωστρομένη, είναι κατά κάποιον τρόπο ένα φρεάτιο. Οι ακανόνιστες πλάκες, ξεκολλημένες από την υγρασία, γλιστρούν και βυθίζονται σε μια μαύρη και δύσοσμη λάσπη που οι πιτσιλιές της έχουν σκεπάσει, σε ύψος μεγαλύτερο από ένα μέτρο, τα τοιχώματα, κατάστικτα από μεγάλες κηλίδες μούχλας. Στη σκάλα με τα ξεχαρβαλωμένα σκαλοπάτια υπάρχει, σε κάθε όροφο, ένα στενό παράθυρο με θέα στο μολυβένιο σωλήνα που δέχεται όλη την ημέρα τις ακαθαρσίες των ενοίκων ενώ τα αποχωρητήρια, που φρικιά όποιος τα πλησιάζει, αποπνέουν μιαν οσμή και γενερίσ που απλώνεται σ' ολόκληρο το σπίτι. Στα τοιχώματα, η γλοιώδης υγρασία, διαιωνίζοντας τη μόλυνση, συντηρεί σαν μέσα σε διάλυμα τα μιάσματα που αναδίδονται από τις κατοικίες αυτές, οι οποίες δίκαια μπορούν να θεωρηθούν θανατηφόρα εργαστήρια όπου εκκολάπτονται οι ασθένειες.

Ο Ασκληπιάδης μου είπε: «Νόμιζα ότι, με τα μεγάλα έργα ανοικοδόμησής του Παρισιού, είχε εξαφανιστεί η οδός Pierre-au-Laird και η σκέψη αυτή με ευχαριστούσε. Αφού το σπίτι δεν κατεδαφίστηκε, δεν καταλαβαίνω γιατί ο ιδιοκτήτης δεν το διατηρεί σε μια ανεκτή κατάσταση καθαριότητας και δεν φροντίζει ώστε οι μεφιτικές οσμές από τα αποχωρητήρια να κατευθύνονται προς τις ανώτερες περιοχές της ατμόσφαιρας όπου θα εξαφανίζονταν [...]».

Ένα διαμέρισμα δεν είναι παρά μια ποσότητα αέρα που συγχρατείται από τοιχώματα, και ακριβώς αυτό τον αέρα πουλάτε στον ενοικιαστή του διαμερίσματος. Είναι γνωστή η τιμή του ψωμιού, του κρασιού, του κρέατος, της πατάτας. Σε πολλές πόλεις κρίθηκε σκόπιμο, για λόγους δημόσιας ωφέλειας και απόλυτης αναγκαιότητας, να διατιμηθεί το ψωμί. Ήταν καλό ή κακό αυτό το μέτρο; Δεν είναι της στιγμής να εξετάσουμε το ζήτημα. Αφού όμως ο αέρας είναι ένα τρόφιμο ακόμη πιο απαραίτητο και από το ψωμί, ο ιδιοκτήτης που νοικιάζει διαμερίσματα, καταλύματα ή σοφίτες είναι, απλούςστατα, έμπορος αέρα, δηλαδή της τροφής των πνευμόνων, του ψωμιού των πνευμόνων. Η αναλογία είναι απόλυτη, γιατί αν το ψωμί, για να είναι εύπεπτο,

πρέπει να είναι καλοψημένο, έτσι και ο αέρας, για να είναι υγιεινός πρέπει, που λέει ο λόγος, να ψηθεί από τον ήλιο, όπως εδώ, για παράδειγμα, σ' αυτή τη χαριτωμένη έκθεση. Καλοψημένο ψωμί που παραμένει ζυμάρι, υγρό δηλαδή, είναι συνώνυμο με αέρα χωρίς ήλιο, δηλαδή υγρό.

Αφού, αδιαμφισβήτητα, οι ιδιοκτήτες κατοικιών είναι έμποροι αέρα, μου κινήθηκε η περιέργεια να ερευνήσω σε ποια τιμή πωλείται αυτό το συχνά δηλητηριασμένο ψωμί των πνευμόνων, από τη μια στους φτωχούς που κουρνιάζουν στις σοφίτες, και από την άλλη στους πλούσιους που κατοικούν στους χαμηλότερους ορόφους.

Ενώ λοιπόν επιβάλλεται διατίμηση στο ψωμί, αυτή την απαραίτητη τροφή την οποία ο φτωχός δεν πρέπει να πληρώνει ακριβότερα από τον πλούσιο, διαπίστωσα απίστευτες ανισότητες στην τιμή του αέρα που, όπως είπα, είναι τροφή ακόμη πιο απαραίτητη κι απ' το ψωμί.

Κάποτε, κρατούσα αντί για μπαστούνι ένα μέτρο, κι έμοιαζα πραγματικά με κάποιον ενταλμένο που πήγαινε για αποτύπωση. Με κορόιδευαν, αλλά δεν έδινα σημασία κι έλεγα μέσα μου: «(θα γελάσει καλύτερα όποιος γελάσει τελευταίος». Αφού λοιπόν μέτρησα, αφενός την τρώγλη, τη σοφίτα ή το υπόγειο που προσφέρονταν στους δυστυχημένους που δεν έχουν παρά μόνο τα χέρια τους για να ζήσουν και περιορίζονται, προκειμένου για τον αέρα, αυτό το ψωμί των πνευμόνων, σε μια πενήντη μερίδα, και αφετέρου υπολόγισα το χώρο στα διαμερίσματα που προσφέρονται στους πλούσιους ή απλώς εύπορους ανθρώπους, διαπίστωσα [...] μια τρομακτική ανισότητα στην τιμή στην οποία πωλείται ο αέρας στον πλούσιο και τον φτωχό, αφού ο φτωχός πληρώνει 20, 30 ή ακόμη και 40% ακριβότερα από τον πλούσιο, πράγμα που είναι εντελώς παράλογο.

(Gallus. *La Marmite libératrice ou Le commerce transformé*, Παρίσι, Balland-France-Adel. 1978, σσ. 4-20)

Λογοτεχνία και ατομική επιτυχία στις Ηνωμένες Πολιτείες: τα μυθιστορήματα του Horatio Alger

Το έργο του Horatio Alger αποτελεί κακό παράδειγμα του πάθους που έχει προκαλέσει στην αμερικανική κοινωνία η κοινωνική κινητικότητα. Βγόντας στο ενεργητικό του 103 παιδικά βιβλία, οκτώ άλλα μυθιστορήματα, διηγήματα και διάφορες άλλες εκδόσεις, ο Horatio Alger, παρά το μέτριο συγγραφικό του τάλαντο, άσκησε τεράστια επιρροή στο φαντασιακό των Αμερικανών. Οι νεαροί ήρωές του ενσαρκώνουν το αμερικανικό όνειρο. Τα μυθιστορήματά του μεταδίδουν το μύθο της κοινωνικής ανόδου και οι εκφράσεις *from rags to riches*, από τα ράκη στα πλούτη, και «*Horatio Alger hero*» γίνονται κοινό τόπο. Η δημοτικότητά του προσέλαβε τέτοιες διαστάσεις ώστε ορισμένοι να εκτιμούν ότι ο Horatio Alger επηρέασε τη διαμόρφωση των ηγετικών στελεχών των αμερικανικών επιχειρήσεων περισσότερο απ' ό,τι όλοι μαζί οι καθηγητές οικονομίας. Ας σημειωθεί επίσης ότι περισσότεροι από 300 επιφανείς Αμερικανοί —μεταξύ άλλων ο Eisenhower και ο Reagan— δηλώνουν ότι προσβλήθηκαν από τον ιό της κοινωνικής ανόδου διαβάζοντας Horatio Alger.

Πριν γίνει επιτυχημένος συγγραφέας, ο Alger υπήρξε Ουνιταριανός πάστορας. Πίστευε ότι

δεν υπάρχει καμιά αντίφαση στο να υπηρετεί κάποιος και το Θεό και το Μαιμμωνά. Ανάμεσα στους οπαδούς της λατρείας της ατομικής επιτυχίας, κινητήριο ρόλο διαδραμάτισαν διάφοροι πάστορες κάθε θρησκευτικής πίστης. Στα τέλη του 19ου αιώνα ένας Βαπτιστής πάστορας, ο Russel Conwell, επανέλαβε πάνω από 6.000 φορές: «Σας θεβαίωνω [...] ότι δεν υπήρξε ποτέ άλλοτε στην ιστορία περίοδος [...] στην οποία να υπήρξαν τόσες ευκαιρίες για να κερδίσει χρήματα ένας φτωχός [...]. Δεν έχετε το δικαίωμα να είστε φτωχοί. Το καλό σας είναι να είστε πλούσιοι». Κήρυσσαν, με τη στενή σημασία της λέξης, την έφεση για ατομική επιτυχία και, στις προσπάθειές τους να συνδυάσουν τη θρησκεία με τη βιομηχανία, υποδοθήθηκαν από ανθρώπους όπως ο Morgan, ο οποίος ήταν ενεργός επισκοπαλιανός, ή ο Rockefeller, ο οποίος παρέδιδε μαθήματα κατήχησης σε μια κοινότητα Βαπτιστών.

(Όταν πέθανε ο Alger το 1899, οι συνολικές πωλήσεις των βιβλίων του ανέρχονταν σε 800.000 αντίτυπα, αριθμός σχετικά μικρός σε σύγκριση με την περίοδο 1900-1920, που οι ετήσιες πωλήσεις θα φθάσουν στο 1 εκατομμύριο αντίτυπα! Το αποκορύφωμα της δημοτικότητας του Alger συμπίπτει με την περίοδο που το αμερικανικό όνειρο υποχωρεί και επικρατεί η νοσταλγία για μια περασμένη χρυσή εποχή. Όλα τα μυθιστορήματά του έχουν την ίδια δομή και το πρώτο από αυτά, με τίτλο *Rugged Dick*: [(ο κουρσελής Ντικ] λειτουργεί ως αρχέτυπο της πλοκής όλων των επόμενων έργων του, με βασικό της σχήμα την ασυγκράτητη κοινωνική άνοδο ενός φτωχού νέου ο οποίος, χάρις στην εργασία, την επιμονή, την ειλικρίνεια και την εντιμότητά του, αλλά και την ικανότητά του να εκμεταλλεύεται τις ευκαιρίες, αναρριχάται στην κορυφή της κοινωνικής κλίμακας. Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση του Ντικ, νεαρού λούστρου στη Νέα Υόρκη, ο οποίος, αφού προκαλεί το ενδιαφέρον ενός βιομηχάνου, εργάζεται σε ένα κατάστημα, κερδίζει χρήματα, αποκαλύπτει απατεώνες, κατακτά μια κοινωνική θέση και απαλλάσσεται από το εξευτελιστικό παρατσούκλι του αποκτώντας ένα πιο αξιοσέβαστο όνομα. Οι τελευταίες αράδες του πρώτου αυτού μυθιστορήματος αποτυπώνουν με τον καλύτερο τρόπο την κοινωνική φιλοσοφία που διέπει τους ήρωες του Alger: «Βιάζω τελειώνει η ιστορία του φτωχού Ντικ [...]. Ανέβηκε το πρώτο σκαλοπάτι, είναι αποφασισμένος να ανέβει ακόμη ψηλότερα. Θα γνωρίσει και άλλες περιπέτειες μέσα στο κατάστημα [...]. Όσοι βρήκαν ενδιαφέρουσες τις πρώτες περιπέτειές του θα μπορέσουν να διαβάσουν τη συνέχεια της ιστορίας σε ένα νέο βιβλίο με τίτλο *Fame and Fortune; or, The Progress of Richard Hunter*».

Ο Στρατός της Σωτηρίας στο Λονδίνο

Ο Jack London (1876-1916), ο οποίος γνώρισε την «ταπεινώση να είσαι φτωχός», είναι διάσημος για τα βιβλία του *Call of the Wild* και *White Fang*, ο ίδιος όμως θέλει να είναι επίσης «ο συγγραφέας του προλεταριάτου». Το 1902, περαστικός από το Λονδίνο, εξερευνά τον κόσμο των απόκληρων. Το βιβλίο του *The People of the Abyss*, που εκδίδεται το 1906, αποτελεί την αμείλικτη μαρτυρία του για την αλλοιότητα. Για το σκοπό αυτό ο συγγραφέας ντύνεται όπως οι άποροι φτωχοί που περιφέρονται στους δρόμους του Λονδίνου και προσπαθεί να βιώσει από τα μέσα την εμπειρία της αλλοιότητας. Στο κεφάλαιο πριν από το απόσπασμα που παραθέτουμε, είχε περάσει τη νύχτα «κου-

βαλώντας το λάβαρο» σύμφωνα με την ιδιωματική έκφραση, δηλαδή περπατώντας στους δρόμους του Λονδίνου, όπως έκαναν οι άστεγοι για να αντιμετωπίσουν το κρύο.

Στη διάρκεια της νύχτας μού μίλησαν για ένα μέρος στην περιοχή του Surrey όπου κάθε Κυριακή πρωί ο Στρατός της Σωτηρίας πρόσφερε ένα πρόγευμα στους ψειριάρηδες του είδους μου (στ' αλήθεια οι άνθρωποι που «κουβαλούν το λάβαρο» είναι πραγματικά βρώμικοι, γιατί το νερό σπανίζει, παρεκτός όταν βρέχει). Να λοιπόν, είπα μέσα μου, το πρώτο πράγμα που πρέπει να κάνω — να φάω — και μετά θα έχω όλη τη μέρα μπροστά μου να ψάξω για δουλειά.

Πραγματικά ξεθεώθηκα στο περπάτημα για να φτάσω μέχρι εκεί [...]. Κι έφτασα στα παραπήγματα του Στρατού της Σωτηρίας γύρω στις επτά το πρωί. Ήταν η «λαϊκή σούπα», «η τσιτσα» όπως λέγεται στην αργκό — δηλαδή ένα μέρος όπου μπορείς να φας ένα γεύμα δωρεάν.

Βρισκόταν κι όλος εκεί ένα πολυποίκιλο πλήθος από εξαντλημένους φτωχοδιάβολους που είχαν περάσει τη νύχτα κάτω από τη βροχή. Ζοφερή αλλοτρητα!

[...] Δεν γνωρίζω απολύτως τίποτα για το Στρατό της Σωτηρίας και όλες οι κριτικές που θα διατυπώσω εδώ αναφέρονται μόνο στο απόσπασμά του που λειτουργεί στη Blackfriars Road, σε μικρή απόσταση από το Θέατρο του Surrey. Πρώτα πρώτα, το να υποχρεώνεις ανθρώπους να ξενυχτούν στο ύπαιθρο να στέκονται όρθιοι για ώρες ολόκληρες, είναι ανώφελη σκληρότητα. Βίμασαν όλοι εξασθενημένοι, πεινασμένοι, εξαντλημένοι από όσα είχαμε περάσει τη νύχτα και από την έλλειψη ύπνου, κι έπρεπε να στεκόμαστε όρθιοι, όρθιοι, πάντοτε όρθιοι, χωρίς λόγο και αιτία.

[...] Εκείνο που μου έκανε ιδιαίτερη εντύπωση στο πλήθος αυτό είναι ότι οι άνθρωποι που το αποτελούν είναι μικρόσωμοι. Εγώ είμαι μάλλον μέσου αναστήματος, κι όμως ήμουν ένα κεφάλι ψηλότερος από τα εννέα δέκατα αυτών των νοματαίων [...].

Μας επέτρεψαν επιτέλους να μπορούμε στην τραπεζαρία [...]. Σε στρογγυλό αριθμό, πρέπει να καθήσαμε περίπου επτακόσιοι — δεν μας έδωσαν όμως αμέσως κρέας ή ψωμί, μας διάβασαν κηρύγματα, μας ζήτησαν να ψάλλουμε και να προσευχηθούμε. Ο Τάνταλος πρέπει να ήλθε και να μαρτύρησε εδώ, σ' αυτό τον τόπο, προτού περάσει στον Άλλο Κόσμο. Ο επιλογίας μάς πρόσφερε μια μικρή προσευχή, αλλά δεν τη θυμάμαι γιατί το μυαλό μου ήταν πολύ απασχολημένο με τις οικτρές εικόνες που ξετυλίγονταν μπροστά στα μάτια μου. Τελείωσε όμως το λόγο του κάπως έτσι: «Θα απολαμβάνετε φαγοπότια στον Παράδεισο, γι' αυτό δεν πειράζει αν υποφέρετε και πεινάτε σε τούτο τον κόσμο. Φυσικά, δεν θα έχετε φαγοπότια στον Παράδεισο αν δεν ακολουθείτε το σωστό δρόμο εδώ στη γη [...]».

Γύρω στις έντεκα η ώρα εμφανίστηκε το πρόγευμα. Δεν μας το έφεραν σε πιάτα αλλά σε χαρτοσακούλες. Μέσα στη δική μου δεν βρήκα αυτά που θα ήθελα να φάω. Κανένας από την ομήγυρη δεν είχε αρκετό φαγητό, δεν ήταν ούτε το ήμισυ απ' όσο θα έπρεπε. [...] Να το μενού: δυο φέτες ψωμί, ή μάλλον μια φέτα σταφιδόψωμο (ένα «cake»), ένα κομμάτι τυρί και ένα μικρό κανατάκι τσάι. Οι περισσότεροι από μας περιμέναμε πέντε ώρες για να αποκτήσουμε αυτό το γεύμα και όλοι μας είχαμε σταθεί στην ουρά επί τέσσερις ώρες, στριμωγμένοι σαν γουρούνια, πατιωμένοι σαν σαρδέλες και μας είχαν φερθεί σαν να είμαστε σκυλιά — μας είχαν κανοναρχήσει με κατηγορήσεις, μας έβαλαν να ψέλνουμε, να λέμε προσευχές. Το πράγμα όμως δεν τελείωσε εδώ.

Πριν καλά καλά τελειώσει το γεύμα (νομίζω πως μου πήρε περισσότερη ώρα για να το πε-

ριγράψω απ' όσο για να το καταβροχθίσω), τα κεφάλια μας, κουρασμένα, άρχισαν να κουτουλάνε στα σοβαρά και μέσα σε τουλάχιστον πέντε λεπτά οι περισσότεροι είχαν αποκοιμηθεί. Τίποτα δεν με άφηνε να υποθέσω πως θα μας άφηναν να φύγουμε. Αντίθετα, καταλάβαινα από κάποιες άσφαλτες ενδείξεις ότι προετοιμάζαν κάποια συνάθροιση. Κοίταξα το μικρό ρολόι με το εκκρεμές στον τοίχο απέναντί μου, έδειχνε δώδεκα παρά εικοσιπέντε. Έβλεπα στον εαυτό μου ότι η ώρα περνούσε και δεν είχα ακόμη αρχίσει να ψάχνω για δουλειά.

«Θέλω να φύγω, είπα σε κάποιους ανθρώπους που ήταν ακόμη ξύπνιοι πλάι μου.

— Πρέπει να μείνουμε για τη λειτουργία», μου απάντησαν.

(Η μετάφραση έγινε από τη γαλλική έκδοση: Jack London: *Le Peuple de l'abîme*, Παρίσι, συλλ. 10/18, σσ. 131-141)

Λονδίνο, η πόλη τέρας

Η Flora Tristram (1803-1844), έζησε πολυκύματη ζωή. Νόθα κόρη ενός περσιανού αριστοκράτη, εργάστηκε διαδοχικά ως εργάτρια επίθεσης χρωμάτων και νταμ ντε κομπανί. Προσκειμένη στον Σαινσιμονισμό, έπειτα από τη γνωριμία της με τον Φουριέ φεύγει, το καλοκαίρι του 1839, για το Λονδίνο. Από το ταξίδι αυτό αντλεί το υλικό του βιβλίου της Promenades dans Londres [Περιπατοι στο Λονδίνο], που εκδόθηκε το 1840.

Το Λονδίνο, κέντρο των κεφαλαίων και των επιχειρήσεων της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, προσελκύει διαρκώς καινούργιους κατοίκους· όμως τα πλεονεκτήματα που, από την άποψη αυτή, προσφέρει η πόλη στη βιομηχανία, αντισταθμίζονται από τα προβλήματα που προκύπτουν από τις τεράστιες αποστάσεις: η πόλη αυτή είναι μια συνέκωση πολλών πόλεων· η έκτασή της έχει αυξηθεί τόσο πολύ ώστε οι κάτοικοι δεν έχουν δυνατότητες συναναστροφής και γνωριμίας μεταξύ τους [...].

Οι συνηθισμένες αποστάσεις είναι περίπου μιάμιση με δύο λεύγες· έτσι, ακόμη και ένας άνθρωπος που δεν έχει πολλές δουλειές να διεκπεραιώσει, είναι υποχρεωμένος να διανύει με τα πόδια πέντε ή έξι λεύγες την ημέρα· εύκολα φαντάζεται κανείς πόσος χρόνος χάνεται: κατά μέσο όρο, ένας άνθρωπος χάνει μισή μέρα στο πηγαινέλα στους δρόμους του Λονδίνου [...].

Το Λονδίνο αποτελείται από τρεις χωριστές περιοχές: το City, το West End και τα προάστια. Το City είναι η παλαιά πόλη η οποία, παρά τη μεγάλη πυρκαγιά που ξέσπασε την εποχή του Καρόλου Β' [το 1666], διατηρεί ακόμη πολλά στενά δρομάκια, κακοσχεδιασμένα και κακοχτισμένα, ενώ η πρόσβαση στον Τάμεση εμποδίζεται από κτίρια που τα θεμέλιά τους βρέχονται από το ποτάμι. Έτσι, παρά τη λαμπρή όψη των νέων κτιρίων, υπάρχουν ακόμη λείψανα της εποχής πριν από την Παλινορόηση [1660] και σώζεται στο σύνολό της η εποχή του Γουλιέλμου Γ' [1689-1702]. Βλέπει κανείς πολλές εκκλησίες και παρεκκλησία κάθε θρησκείας και αίρεσης.

Οι κάτοικοι αυτής της συνοικίας θεωρούνται, από τους κατοίκους του West End, ως καβαρόαμοι *John Bull*: πρόκειται, στην πλειονότητά τους, για καλούς εμπόρους που σπάνια απατώνται ως προς τα συμφέροντά τους και δεν επηρεάζονται από τίποτε άλλο παρά μόνο από

αυτά. Τα καταστήματα γάρη στα οποία πολλοί απέκτησαν μεγάλες περιουσίες είναι τόσο σκοτεινά, τόσο κρύα, τόσο υγρά, που η αριστοκρατία του West End δεν θα καταδεχόταν να στεγάσει σ' αυτούς τους χώρους ούτε τα άλογά της. Η φορεσιά, τα ήθη, η γλώσσα του City διακρίνονται από φόρμες, αποχρώσεις, χρήσεις και εκφράσεις που οι κομψοί κάτοικοι του West End χαρακτηρίζουν με τη λέξη *culinary* [χυδασιότητα].

Το West End κατοικείται από την Λυλή, την ανώτερη αριστοκρατία, το κομψό εμπόριο, τους καλλιτέχνες, τους ευγενείς της επαρχίας και ξένους από κάθε λογής χώρα· αυτό το τμήμα της πόλης είναι υπέροχο· οι κατοικίες είναι καλοχτισμένες, οι δρόμοι ευθείς αλλά εξαιρετικά μονότονοι· εδώ συναντά κανείς ωραίες άμαξες, κυρίες λαμπροστολισμένες, δανιόηδες που κάνουν τη φιγούρα τους πάνω σε άλογα εκπληκτικής ομορφιάς, και πλήθος βαλέδες ντυμένους με πλούσιες λιβρέες και εφοδιασμένους με μακριά μπαστούνια με χρυσές και ασημένιες λαβές.

Ορισμένες συνοικίες στα βορειοδυτικά και τα νότια, λόγω των φθηνών ενοικίων τους, κατοικούνται κυρίως από εργάτες, από κοινές γυναίκες και από εκείνο το συρφετό ανθρώπων που δεν έχουν ιερό και όσιο, που η έλλειψη εργασίας και κάθε είδους διαφθορά οδηγούν στην αλητεία, που η φτώχεια και η πείνα τους αναγκάζει να γίνουν ζητιάνοι, κλέφτες, φονιάδες.

Οι αντιθέσεις που παρουσιάζουν τα τρία τμήματα αυτής της πόλης είναι εκείνες που προσφέρει ο πολιτισμός σε όλες τις μεγάλες πρωτεύουσες· στο Λονδίνο όμως είναι πιο χτυπητές από οπουδήποτε αλλού. Αφού γνωρίσει κανείς τον δραστήριο πληθυσμό του City, που μοναδικό του κίνητρο είναι η επιθυμία του κέρδους, συναντά κατόπιν την υπεροπτική, αλαζονική αριστοκρατία που έρχεται στο Λονδίνο δύο φορές το χρόνο για να διασκεδάσει την πλήξη της ή για να επιδείξει τον εξωφρενικό πλούτο της ή για να απολαύσει την αίσθηση του μεγαλείου της απέναντι στο θέαμα του εξαθλιωμένου λαού!... Στους τόπους όπου κατοικούν οι φτωχοί, συναντάς μάζες από κάτσηγους, κατάγλωμους εργάτες που τα παιδιά τους, βρώμικα και ρακενδύτα, έχουν οικτρή όψη· και μετά, το σμάρι από τις πόρνες με το ξεδιάντροπο βόδισμα, με το λάγνο βλέμμα, κι έπειτα τα στίφη από άντρες που έχουν κάνει την κλεψιά επάγγελμά τους· τέλος, στρατιές από παιδιά που, σαν αρπακτικά πουλιά, ξετρυπώνουν κάθε βράδυ από τις κρυψώνες τους για να ορμήσουν στην πόλη όπου ληστεύουν άφοβα, επιδίδονται στο έγκλημα, με τη βεβαιότητα ότι θα ξεφύγουν από το κυνηγητό της αστυνομίας, η οποία δεν επαρκεί για να τα συλλάβει, καθώς χάνονται μέσα σ' αυτή την απέραντη έκταση.

(Flora Tristan. *Promenade dans Londres ou l'Aristocratie les prolétaires anglais*. επιμέλεια και σχολιασμός κειμένου: F. Βάδαριδα, Παρίσι, Maspéro, 1978, σσ. 65-70)

3.

Η δομή των πόλεων

Η αστικοποίηση επέφερε μιαν υποβάθμιση των συνθηκών ζωής στα παλαιότερα κέντρα, στα οποία η απουσία διαφοροποίησης στις χρήσεις της γης επιδεινώνεται από τη συσσωρευση κατοίκων. Στις συνθήκες αυτές ήταν επιτακτική η ανάγκη αναθεώρησης της αντίληψης για την πόλη, αναζήτησης νέων μορφών οργάνωσης του αστικού χώρου, στον οποίο και τελικά επιβλήθηκε η εξειδίκευση των λειτουργιών. Η ανασύνθεση αυτή ευνοήθηκε από την ανάπτυξη των συγκοινωνιακών μέσων, τα οποία συνδέονται άμεσα με την άντληση των προαστείων.

ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

• Οι περιορισμένες διαστάσεις του αστικού χώρου

Το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα η έκταση των πόλεων καθορίζεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, από τις στρατιωτικές ανάγκες. Όμως, ακόμη και πόλεις στις οποίες τέτοιες ανάγκες δεν είχαν υπάρξει ποτέ ή είχαν από πολύ καιρό χάσει τη σημασία τους, όπως το Λονδίνο ή η Νέα Υόρκη, διατηρούσαν τις διαστάσεις που αντιστοιχούν στην απόσταση που διανύει ένας πεζός καθημερινά. Δεδομένου ότι ένας μέσος πεζός βαδίζει με ρυθμό 6 ή 7 γλμ. την ώρα, χαρακτηριστικό των πόλεων είναι η μικρή τους έκταση. Οι walkiny cities, όπως αποκαλούνται οι πόλεις αυτές, περιορίζονται σε μιαν έκταση που δεν υπερβαίνει τα 3 γλμ. από το κέντρο τους. Το 1840, στο Λονδίνο η δομημένη ζώνη φθάνει μέχρι το Χάιντ Παρκ στα δυτικά, ενώ στα ανατολικά εκτείνεται σε απόσταση ενός μιλίου από τον Πύργο, καλύπτοντας συνολικά, από το δυτικό μέχρι το ανατολικό άκρο του, μιαν απόσταση περίπου 8 γλμ.. Η έκτασή του στον άξονα βορράς-νότος είναι ακόμη μικρότερη, περίπου 7 γλμ.. Συνολικά, δηλαδή, αντιστοιχεί μια επιφάνεια περίπου 50 τετραγωνικών γλμ. σε έναν πληθυσμό σχεδόν 1,8 εκατομμυρίων κατοίκων. Η Νέα Υόρκη, με πληθυσμό 300.000 κατοίκων, καταλαμβάνει ένα περιορισμένο τμήμα του Μανχάταν: η απόσταση από το Μπάτερου Παρκ μέχρι το βόρειο άκρο της αστικής ζώνης μόλις υπερβαίνει τα 5 γλμ.. Το Παρίσι, στα όρια του τείχους των Fermiers généraux, δεν υπερβαίνει τα 7 γλμ. στον άξονα ανατολή-δύση και καταλαμβάνει μιαν έκταση 3.400 εκταρίων, η οποία δεν καλύπτεται ολόκληρη από οικοδομές. Η Βιέννη, η